

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINONYOLCADIK ÉVFOLYAM

1921. JANUÁR—ÁPRILIS 1—2. SZÁM.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST, 1921.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 40.— korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 20.— korona.

TARTALOM.

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A jegyesség és házasságkötési forma néhány pontja	1
Dr. Blau Lajos: Jogi papyrusok	12
Dr. Weisz Miksa: Adalékok a magyar zsidók történetéhez	16
Dr. Goldberger Izidor: Zsidó hitéleti problémák 1845-ben	23

Irodalom.

Dr. Blau Lajos:	Hollandi zsidó irodalom	27
	Bevezetés a talmudba és midrasba	31
	Jób könyve	35
	Irodalmi Szemle	38

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Bacher Vilmos emlékezete. — Hazofeh. — Ótestamentomi Encyclopedia a művelt laikusok számára. — Rabbiválasztások. — Dr. Blau Lajos. — Zunz-Stiftung	53
--	----

A Magyar Zsidó Szemlét illető minden küldemény
Budapest, IV. Váci-utca 85. IV. em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

TUDOMÁNY.

A jegyesség és házasságkötési forma néhány pontja.

Midőn itt a házasságkötés formájáról és vele összefüggő pontokról egyet-mást elmondunk, semmiféle közvetlen gyakorlati cél nem lebeg szemünk előtt, hanem tisztán a történeti megismerés. E tekintetben is csak a zsidó házasság érdekel bennünket, ennek története és történeti hatása, csupán e célból és e célra használjuk azt a széles tudományos apparátussal készített művet, melyet a budapesti tudományos egyetem ez idei rektora nyolc év előtt közrebocsátott.¹ A mű történeti jellegénél fogva, az I. rész bevezetőleg ismerteti egy-egy pontban a házasságkötési cselekvényeket a régi zsidóknál, a régi görögöknél, a rómaiaknál és a germánoknál (1—4. §§., 1—47. lap). A munka dereka a II. rész, melynek címe azonos az egész könyv címével (5—14. §§., 48—253. II). A III. rész e reform keresztülvételéről szól (15—18. §§., 254—284. II). Végül következik 11 függelék és kimerítő név- és tárgymutató (285—323 és 324—340). Észrevételeinket e mű sorrendjében fogjuk előadni.

„Az ókereszténységgel kapcsolatban álló népek házasságkötési joga“ ismertetésénél első helyen a zsidó jog jön tekintetbe. Hanuy helyesen különbözteti meg a mózesi házasságkötési jogot a talmudi házasságkötési jogtól, abban is igaza van, hogy a talmudi jogot nem a talmud korától számítja, hanem a rabbinizmus kezdetétől, a fogság utáni időtől; azaz 586—tól időszámításunk

¹ Hanuy Ferenc dr. A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. (Jogtörténeti bevezetés a Ne temere decretumhoz.) A több forrásszövegeknek a Függelékben való közlése mellett. Budapest, Stephaneum-nyomda, 1912. (Ára 5 korona), IV, 340. II. 8.

előtt. A zsidó hagyomány e szerint a kereszténység megalakulásakor már 600 esztendő volt. Az őskereszténység Mózes törvényét, általában a szentírást, a rabbinizmus szemüvegén át nézte. Más szóval a saját kora kommentálása szerint fogta fel. Ez alapvető gondolat, amely nélkül a történeti igazságnak megfelelő felfogás az első keresztényekre, vagyis a keresztény zsidókra vonatkozólag semmiféle irányban nem lehetséges. Sem írott, sem más emlék tekintetében. Ugyanez áll természetesen a házasságkötésről is. Fontos tehát elsősorban a talmudi házassági jog, amely a mózesi házassági jog interpretációja. Mózes törvényében különben a menyasszony *meórászah* és nem *órászah*, amint H. 4. lapon mondja (7. 4. is). Az előbbi a participium, az utóbbi perfectum. Hibás az *Éruszin* héber szava (5. lap, 3. sor. A végbetű ך, nem ך). Hogy a talmudi jog szerint a vőlegény báal (בעל) lenne (5. 5. sor), semmikép sem áll, a vőlegény *árusz* (ארס), mint a menyasszony *arásza* (ארסא). A vőlegényt sem a talmud, sem a biblia nem nevezi soha *báal*-nak. Az 5. lap 3. jegyzete semmikép sem áll meg, amennyiben „ősi héber házasságjogi felfogásra” hivatkozik (l. 7. jegyzetet is). A házasságfelbontás a talmud (újhéber) nyelven *gérusin*, nem *gáris* (5. l.), amely utóbbi csak infinitivus, amelyet a héber nem használ főnévként. Az eljegyzési formulát „El vagy nekem jegyezve” stb. helyesen közli H. (6. l.), de zárjelbe teszi: „qiddaštikh—megszenteltelek magamnak” a formula: mekud-deseth-e helyett. Az 5. lapon azt olvassuk, hogy az eljegyzés (éruszin, kiddúsin) épen úgy előidézte a sógorság akadályát, mint a nisszuin által befejezett házasság. Ez helyes is, de a 8. lapon ezt olvassuk: „Csakis a huppah mellett elvett nőt illették meg a hitvesnőnek összes jogai és csakis az ily házasságkötésnél állottak be a házasság összes jogi következményei (hitvesi vagyonjog, a sógorsági akadály).” A sógorsági akadály, vagyis az, hogy az elhunyt vőlegény fivérének feloldása nélkül (chalice) a nő nem mehet férjhez, már a menyasszonyságból özvegygő lett nőnél is fennáll. Hogy חופה (chuppa) ebben az összetűgésben fátyolt jelentsen (8. lap), semmivel sem okolható meg. Egyébképen a zsidó házasságkötés jól van előadva.

A régi görögök házassági cselekvényeinek előadása után H. a görög házasságkötési formákat jogi szempontból három pontban összegezi.

1. A házasságot a jegyesek szülei határozzák el a gyermekek hallgatólágos beleegyezésével.

2. A házasságkötés érvényességéhez szükséges: a) a menyegzőt megelőzően kötött házassági szerződés stb.

3. A házasságkötés teljességéhez rendszerint megkívántattak a vallási- és népies menyegzői ünnepélyességek. (13. lap).

Ez nagyjában a zsidó házasságkötési forma is. A menyasszony hazavitele a vőlegény házába úgy történt, hogy énekelve és táncolva kísérték, a menyasszony dicséretét zengve. Ezt így fejezték ki: „Atyja házából kimegy a menyasszony nászénekekkel” (Ketubót 15b). A nászéneket a görögöktől átvett *ómevaina* (ὁ μέναινα) szóval fejezi ki a misna, tehát ugyanavval a szóval, mellyel a görögök is jelölik. Hanuy 12. lap: „velük vonulnak a rokonok és vendégek, akik citerák és fuvalák hangjai mellett nászénekeket zengedeznek (ὁ ἐπιθαλαμῖος, ὁ ὁμένας)”. Már a sammaita és hillelita iskolák (időszámításunk eleje) vitalkoznak afölött, hogy „mikép táncolnak a menyasszony előtt” azaz mit kell dicséretére énekelni (Ketubót 17. a), amiből az látszik, hogy igen régi szokás, valószínűleg őkeleti általános szokás. Ha nem az, akkor oly korban vehették át, mikor a görögöktől való idegenkedés még nem vert mély gyökeret. A házasság a keleti népeknél a mai napig ujjongó örömet vált ki, így volt a zsidó népnél is, mint már Jeremiás prófétából látható, de az ének és tánc kíséret mellett történő „hazavitel” módja állhatott görög befolyás alatt, amely először talán az előkelő zsidó köröknél jelentkezhetett, mint általában a hellenista kultúra.

A római házasságkötési cselekvények közül zsidó szempontból említésre méltó az, hogy az eljegyzést úgy eszközölték, hogy a megegyezést 10 tanu előtt nyilvánították ki és írott szerződésbe foglalták. (15. lap). A 10 tanu a nyilvánosságot, a községet jelenti a zsidóknál és valószínű, hogy a gyakorlatban nem 2 tanu előtt történt a zsidó eljegyzés, kiket a törvény elégségesnek deklarált, hanem legalább 10 ember előtt, mint a válólévnél is szokásban volt. A jeggyűrű (annulus pronubus) régebben vasgyűrű volt (Plinius), később aranygyűrű, gemma nélkül (16. l. és 6. j.) A jeggyűrűt a talmud nem említi, a zsidóknál először a 10. században említik, ma is szokásban van, még pedig szintén csak karikagyűrű. A kö kizárásának okát már a 12. században keresték a zsidó törvényt magyarázók, meggyőző talmudi okot nem találtak

(l. értekezésemet a Schwarz Festschrift 206. köv. oldalain, Funk S. Jüdische Lehrerstimme 1917. évf.) Nézetem az, hogy a gyűrű alkalmazása a pénz vagy bármely érték helyett, melyet a zsidó törvény követelt, külső hatás. E helyen összefoglaló áttekintést adok erről a pontról.

A rómaiaknál szerepelt, mint ép említettük, a gyűrű. Tertullian (Apologia c. 6.) ezt mondja: A régi időkben... a nők semmiféle aranyat nem hordtak, kivéve egy ujjukon, amelyet vőlegényük jegygyűrűvel lezálogolt (*praeter uno digito, quem sponsus oppignorasset pronubo annulo*). Az üvegedényeken is ábrázolva van a jegygyűrű (F. X. Kraus Realencyclopädie d. christl. Altertümer I. 383). Clemens Alexandrinus is ismeri a jegygyűrűt. Mindezeket említi H. 51. lap. I. Miklós pápa (866. év) szintén említi a jegygyűrűt: *arrhis sibi sponsam per digitum fidei annulo insignatum desponderit*. (H. 71). A Rituale Romanum csak egy gyűrűt említ, mellyel a nőt elgyűrűzik. (H. 103). A görög egyház már az ókorban két jegygyűrűt ismert, azaz gyűrűcseret. (H. 103). Az eljegyzés felbonthatatlan volt, mint maga a házasság. Az eljegyzésnek házasságkötő ereje volt, mint a zsidóknál. Ezeknél természetesen felbontható, mint maga a házasság is. Edilvulf angol király 856. október 1-én Judit Kopasz Károly leányával kötött házasságánál gyűrűt adott. A formula így hangzott: „*Accipe annulum, fidei et dilectionis signum, atque coniugalis coniunctionis vinculum, ut non separet homo, quos coniungit Deus*” (H. 231). A gyűrű mint a „házassági kapcsolat kötelékének” symboluma az ősi népszokásból ered. A rennes-i Missale (Ordo nuptialis) azt az utasítást adja, hogy a gyűrűt a vőlegény a menyasszony jobb kezére adja fel. H. 233. lap 1. jegyzetben kiemeli, hogy csak egy gyűrűről van szó, hogy a vőlegény gyűrűzi el a menyasszonyt és hogy ez ősrégi elemnek látszik. (A régi magyar házasságkötésről H. 70. lap 6. jegyzetében szól.) Minz Mózes Responsumaiiban (109. szám) ezt mondja: A vőlegény eljegyzi a menyasszonyt a jegygyűrűvel, melyet a jobb kéz mutatóujjára húz fel. Itt főleg az egyházi források jutnak szóhoz, a népszokás gazdagabb adatokkal szolgál. A mi szempontunkból az utóbbi a fontosabb, mert a zsidókat természetesen a népszokás befolyásolja, nem az egyház. Azon a nézeten vagyunk, hogy a zsidók a gyűrű használatát az európai népektől vették át, a talmud szerint a vőlegény bármely értéktárgyat, első-

sorban pénzt adhat a menyasszonynak. A Schwarz ünnepi iratban ezt bővebben kifejtettem, itt csak a gyűrűre hoztam példákat. Úgy hiszem, hogy nem az ókori római, hanem a középkori francia-germán népszokás hatott a zsidókra. Ennek vallástörvényi akadályá nem volt, hiszen a gyűrű is értéktárgy.

Van még más pont is a házasságkötésben, melynél szintén vallástörvényi akadály fenn nem forgása folytán az európai általános szokás lett uralkodóvá. Ez a házasságkötésnek a helye. Talán fölösleges kiemelnem, hogy ebben is tisztára történeti kutatást végzek, minek a fennforgó gyakorlathoz semmi köze. A talmud a házasságkötés helyéről nem rendelkezik; mai napig sincs helyhez kötve, hiszen falun is lehet házasságot kötni, ahol esetleg csupán a nászt ünnepelő zsidó család lakik. Egyébiránt az esküvőt nagyvárosokban is sűrűn a házban tartják. Törvényről a házasságkötés helyét illetőleg tehát nem lehet szó, csak szokásról. A talmud, sőt a biblia szerint is, az eljegyzés *consensus de praesenti* és a házasságot jogilag megköti. Az eljegyzés után következik más időben a *traditio*, vagyis a menyasszony átadása. A misna (Ketubót 48a.) azt mondja: A leány mindaddig az atya birtokában van, amíg nem megy át a férj birtokába. Ha az atya a leányt a férj küldötteinek (megbízottjainak) átadta, attól a pillanattól kezdve a leány a férje birtokában van. Más összefüggésben a misna ugyanott 57b. azt mondja: Ha a menyasszony bement a sátorba (*חופה*) chuppa, hol a vőlegénnyel egyedül maradt, a házasság teljes. A vőlegény házában recitáltak a lakománál 6, illetve 7 benedikciót. A három aktus (az eljegyzés, a chuppa és a benedikciók) egy aktussá folyták össze, de csak Európában, még pedig a középkor második felében. A mi célunkra elég lesz, ha idézzük az angol és a héber Zsidó Encyclopediából az idevágó adatokat. „A középkorban jött szokásba, hogy négy rudból csináltak egy baldachint és alája állították a vőlegényt és a menyasszonyt. A baldachint (chuppa) a szabad ég alatt állították fel a zsinagóga kapujánál. Jakob Moln Levi (מלך 14. század) azt mondja, hogy hajadonoknál a baldachint a zsinagóga emporiumán (*bima* בימה), özvegyeknél pedig a zsinagóga udvarán állították fel a baldachint.” (Ozar Yisrael IV, 319.). A Jewish Encyclopedia VIII., 340—1. lapjain részletesen le van írva, hogy Mainz városában miképen folyt le a 14. század végén egy zsidó esküvő. A vőlegényt reggel zeneszóval és égő gyertyákkal a zsinagóga udvarába kísérték,

azután ugyanily módon hozták a menyasszonyt. A *zsinagóga kapujánál a vőlegény kezébe vette a menyasszony kezét* és a közönség buzaszemekkel és pénzdarabokkal dobálta a párt. Ezután rövid időre leültek a *zsinagóga kapuja előtt* a padra. A reggeli istentisztelet végeztével zeneszóval hozták a menyasszonyt a *zsinagóga kapujához*, ahonnan a rabbi és a község vénei a zsinagóga empóriumához vezették, hol a vőlegény jobb oldalán foglalt helyet. A menyasszonyt és a vőlegényt letakarták az imaköpeny-nel (talit) és megesküdtek. Később jött szokásba a baldachin (chuppa). „A 14. század előtt nem kívánták a rabbi jelenlétét, nem is beszélt a szertartásnál.” „A gyűrűt a menyasszony jobb mutatóujjára tették.” (342.)

Nézzük először az esküvő helyét. (H. 57. lap.) A „(traditio, Trauung) régebb időben még nem a templomban, hanem a templom előtt történt, midőn a nászmenet odaért („copulatio in conspectu ecclesiae”, „in facie ecclesiae”), később azonban ez a traditio is a templomon belül történt.” A 60. lapon ezt olvassuk: *Sohm* szerint a házasság „benedictio”-ja ősrégi; a templomelőtti („in facie ecclesiae”) „traditio” (copulatio) a X-ik században már megvolt; a világi copulatio helyett a papi copulatio csak a XIII. századtól jön szokásba, ugyanakkor lőn beleszöve a „copulatio ritusába” a „consensus de praesenti” kitudakolása, illetőleg kijelentése. Hogy a menyasszony is ad gyűrűt a vőlegénynek, szintén csak a 13. század óta történik. (H. 54. lap.) *Sohm* (Das Recht der Eheschliessung 168. l. 32. jegyzet) közli a forrásokat arról, hogy a „Trauung” a templom kapuja előtt történt, ugy akkor, mikor világi ember (muntewalt), valamint később, mikor pap eszközölte a traditiót. Lásd még H. 237. l, hol arról van szó, hogy a templom előtt a násznép jelenlétében történt copulatio után a *pap* bevezette a jegyeseket a templomba. Mint láttuk, Mainzban szintén a rabbi vezeti be a jegyeseket a templomba.

Egy másik pont a mainzi esküvőben az, hogy a vőlegény kezébe veszi a menyasszony kezét. Nincs előírva sem a talmudban, sem a középkori zsidó törvénykönyvben, nincs semmi jogi hatása, világos tehát, hogy pusztán menyegzői szokás. Nem származhatik Keletről, hol a jegyesek a házasság előtt semmikép sem érintették egymást. A pogány római menyegzői ritusban szerepelt a kezek összeadása. H. azt hiszi, hogy ezt egyebekkel együtt az ókori

és középkori egyház átvette (H. 43, 52, 4. j.). A frank-korban „a mundoaldus (gyám) átadta jobb kezénél fogva a menyasszonyt a vőlegénynek („traditio per manum dexteram”) (43). A kézbe-vétel kétségtelenül a birtokbavétel cselekvénye. Nem kutatjuk, hogy az egyház római szokást vett-e át, vagy pedig létező népszokást szentesített, ami valószínűbbnek látszik, tény az, hogy a menyasszony kezét a vőlegény kezébe vette a menyegző alkalmával. A mainzi zsidók öntudatlanul mainzi népszokást követtek, anélkül, hogy átvételre gondoltak volna. Mellé-kesen látjuk, hogy miért húzták a gyűrűt a menyasszony jobb kezének ujjára.

A zsidó esküvői ritus egyik pontja a házasságlevél (ketuba = scriptura, a házasságlevélnek egyik latin neve) felolvassása. A házasságlevél a zsidó házasság elengedhetetlen kriteriuma, enélkül nem szabad a nővel együtt élni. A teljes jogu házasság két kelléke az eljegyzés és a házasságlevél (כתובה és קדושין). De hogy a copulatio alkalmával felolvasták volna, arról a talmud nem szól. A frank-korban azonban ez volt a házasságkötés első aktusa. H. i. h. (43) erről ezt mondja: „A mundoaldus előtt megjelenvén az eljegyzett felek, a wittum-ot (meta) és Morgengabe-t biztosító kötelezvényt („cartae”) felolvasták, majd a vőlegény ezen kötelezvényt átadta a menyasszonynak („traditio cartae”) a mundoaldus pedig átadta a jobb kezénél fogva a menyasszonyt a vőlegénynek („traditio per manum dexteram”). A germán felfogás a traditio után az eljegyzést végrehajtottnak, a házasságot megvalósítottak tartotta; a copula csak a házasság további végrehajtása volt. Ezután következett a menyasszony hazavitele. A rennes-i ordo nuptialis (10. század) utasítása ezt mondja: A pap menjen ki a templom kapuja elé . . . kérdezze meg, hogy törvényesen akarnak-e összekötni (copulari) . . . Azután szólítsa fel a szülöket a menyasszony átadására, ahogy szokás, és a vőlegényt a hozomány átadására és az erről szóló okmányok az összes jelenlevők előtt való felolvasására. Az okmányt a vőlegény átadja a menyasszonyának és azután a gyűrűt a menyasszony jobb kezére teszi (H. 232. k.). A zsidó menyegzői ritus főmomentumai, azaz a zsidó törvény jogi követelései, az ókor óta vannak megállapítva, de a forma története nincs kikutatva és így nem tudható, hogy mióta olvassák fel a ketubát (házasságlevelet), de bizonyos, hogy szintén európai népszokás. A házasságlevelet említi már Tobit apokrif könyv, bizo-

nyára fel is olvasták, de nem a házasságkötés ritusánál, hanem előbb. Európai szokást látok abban, hogy az esketési szertartásnál mint külön pont szerepel.

A frankkorban az eljegyzés és a házasságkötés (Verlobung és Trauung) két actus volt. A „Trauung“ a 7-ik lapon idézett módon folyt le:

A rennes-i *Ordo nuptialis* utasításai: 1. A leányt a templom kapuja előtt adják át a vőlegénynek. 2. Consensus kitudakolása. 3. Buzdítás a szülői és hitvesi kötelekre. 4. Szülői traditio. 5. A vőlegény átadja a germánjogi hozományt és az erről szóló okmányt a jelenlevők előtt felolvassa¹. 6. Elgyűrűzés (vagyis a házasságkötés) (H. 232). 1. Kálmán magyar király decr. II. c. 15 a házasságszerződés felolvasását nem rendeli, de a többit igen². (H. 71). I. Miklós pápa (866. év) a szerződés átadását szintén előírja, de felolvasásáról nem szól (H. u. o.). Ellenben St. Victor párisi 12. századli *Liber Ritualis*-a említi: a hozomány-irat felolvasását, a leány átadását, az elgyűrűzést (egy gyűrű, melyet a vőlegény ad). Ez mind még a templom előtt történik. A ketuba elengedhetetlen feltétele a zsidó házasságnak³, de a házasságkötés ritusánál való felolvasása általános európai szokás hatásának látszik.

Egy másik pontja a házasságkötés ritusának a menyasszony letakarása (fátyollal, Bedecken). Erről a kérdéssel beható értekezést írt Löw Lipót, Gesammelte Schriften III., 200—218. E helyen mindig a dolgoknak csupán velejét adjuk és ezért nem reflektálunk azokra a pontokra, melyeknél nem értünk vele egyet. A menyasszony letakarása, régibb formában a jegyespárnak beburkolása összefüggésben van a *velatio*-val, melyről Hanuy is több összefüggésben szól. Nem fogjuk itt sem ezt, sem a *chuppa* (Traubaldachin) kérdését részletesen tárgyalni. Csak egy idézetet adunk. A 11. századbeli *lyra*-i (francia helység) kolostori Pontificale-ban foglalt házassági ritus egyebek közt azt mondja, hogy a térdelő

¹ atque sponsum dotalitium dividere cunctisque audientibus legere.

² ut omnis coniugalis desponsatio in conspectu ecclesiae, praesente sacerdote, coram idoneis testibus, aliquo signo subarrhationis et consensu utriusque fieret.

³ כלה בלא כתובה אסורה לבעלה

jegyések fölött kiterjesztett palliumot tart négy ember, akik a négy szélét fogják (et extento pallio super eos, quod teneant quattuor homines ad quattuor cornua. H. 235. lent).

Nem vette se az egyház a zsinagógától, se a zsinagóga az egyháztól, hanem mindkettő a népszokásból. Már a 14. századbeli rabbik konstatálják, hogy a chuppa (mennyezet) nem azonos azzal, amit a talmud annak nevez. Azt a kérdést, hogy miért alakult át és minek hatása alatt, nem kutatták. A modernnek sem igen kutatják. Nagy volt minden időben a környezet hatása a zsidókra is, amennyiben az egyistenhit és az alaptörvények nem érintettek. A házassági szokások csak egy példa a sok közül, amelyek közül itt elég érdekesekeket mutattunk fel, de korántsem merítettük ki az egészet. Az egykorú rabbik természetesen rabbinikus megoldásokat adnak, de ez nem a *prius*, hanem a *posterius*. Ez sikerül is, nem is, mely nem-re frappans példával szolgáltunk a Schwarz-Festschriftben a kölcsöngyűrűvel való eljegyzés tekintetében. A rabbi fogadja a vőlegényt a templom kapuja előtt; mikor a menyasszony odaérkezik, eléje vezeti a vőlegényt, kezébe teszi a menyasszony kezét. A pap a szombati ruháját veszi fel a vőlegény tiszteletére. Így írják le a zsidó esküvőt a 14. század második felében. A nem zsidóknál is a pap a templom előtt fogadta a párt *papi diszben*, bevezette a templomba, kezét kézbe tett, az almemor helyett, hova a rabbi a vőlegényt vezette, ő más megfelelő diszes helyre vezette. A szülők vagy gyámok a jegyespár mellett állnak a kétféle esküvőnél, minek a zsidó esketésnél nincs törvénybeli oka, sem régibb talmudi vagy rabbinikus tradíciója. A szombati ruhánál plausibilis az okadatolás, racionalisztikus, de nem történeti. Papnak közreműködését a 12. század előtt nem tartották a házasság jogérvényes megkötéséhez szükségesnek. A zsidóknál, úgy látszik, csak a 14. században honosodott meg. Rabbinikus törvény szerint ma sem elengedhetetlen szükség. Régi községekben ma is kikiáltják, hogy „a helység rabbiját megtsiztelik a házasságritus elvégzésével.“ Érdekes példája a zsidó nép és a csökönyösnek kikiáltott rabbinikus törvény alkalmazkodó képességének.

Hogy ezt az értekezést túlságos hosszúra ne nyújtsam a nyomdai nehézségek korában, még csak azt a kérdést fogom érinteni, hogy a zsidó házassági jog és szokás volt-e hatással a keresztény házassági jogra és ritusra. Az őskeresztények kétségtel-

lenül a házasság ritusát épügy átvették, mint más ritust. Kérdés csak az, hogy a pogány népekből alakult községek mennyiben vették át a házasságkötés aktusait? Ez jogos kérdés, mert a házasságkötés magánügy volt, a községnek és az Istentiszteletnek régi befolyása nem volt. A probléma veleje az, hogy elismerték-e a zsidó eljegyzés módját és ható erejét, a *consensus de praesenti*-t, ami különben Mózes törvényében is benne van, amennyiben az eljegyzett nőt már asszonynak tekinti másokra nézve. Ugy látom, hogy ez a kérdés nem tetetett még külön beható kutatás tárgyává. Ez természetesen itt sem történhetik, csak egy nevezetes pontot érintek.

Fennmaradt a nászliturgia, melyet Hincmar reinsi érsek használt Judit II. (Kopasz) Károly leányának Edilvulf angol királlyal való házasságkötésénél. Ebben a menyasszony átadása e szavakkal történik: „Despondeo te uni viro virginem castam atque pudicam futuram coniugem, ut sanctae mulieres fuere viris suis, Sarra, Rebecca, Rachel, Hester, Judith, Anna, Noëmi“ stb. (H. 232). Elég világos, hogy az eredeti formulában, amelyből átvétetett, csak a három őszanya szerepelhetett, hiszen Eszter pogány (Xerxes) perzsa király felesége volt, Noëmi nem oly kiváló női alak, ezen felül kronológia-ellenes a felsorolás. Csak az ősi anyák szerepelhettek az eredeti formulában, mint az áldás-formulában csak az ősatyák és nem mások is. Az összeadó fohásznak ugyanis ez a szövege: „Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob, ipse vos coniungat impleatque benedictionem suam in vobis“ (H. 233). Ugyanez a formula megtoldva „sit vobiscum“ kitételrel van a lyra-i 11. századbeli Ordoban. Ugyanitt ez a formula is előfordul: Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob benedic adolecentes istos stb. (H. 235). Ez emlékeztet a mai napig szokásos zsinagógai áldásra (מי שברך), amely a szombati tórafelolvasás után az első ima. A zsidó nép ezt az áldást ismerhette és ez a népies formula jutott el a keresztény egyházba, habár az útját már nem látjuk. Eredeti keresztény imánál az Ábrahám, Izsák és Jákob istene helyett más formula közelebb volt. Az őskeresztény liturgia, amelyben Izsák feláldozása, Jónás a cet-halban, Dániel az oroszlánbarlangban, a három ifju a tűzkemencében szerepelt, a katakombák festményeiben mai napig láthatók, a népies zsidóimákat ölelte fel; nem a teológusok által megállapítottakat. Közel fekszik a feltevés, hogy a mindennapi benedikciók szintén népszerűek voltak és így a házasság megáldásánál is a talmudi

és ma már járatos házasságjogi tartalmuak helyett a házasságkötésnél is az Ábrahám, Izsák, Jákob ősatyák, illetőleg az ősi anyák nevével kapcsolatos áldást mondta az ókori zsidó nép és innen jutott el az egyházhoz. De az is lehetséges, hogy a pogány áldást-mondó szokást átvéve az áldást alakították át zsidó hatás alatt.

A görög házasságkötés aktusaiból figyelmet érdemel kettő. Az egyik az, hogy a gyűrű átadásánál a pap kérdéseiben a vőlegényt és a menyasszonyt „Isten szolgája“ (ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ) kitételrel szólítja meg (103. lap). A házassági eucharisztia ritusában szintén így szólítja őket (105). Már a 116. zsoltár 16. versében találjuk ezt a kitétel: אֲנִי עֲבָדְךָ אֱלֹהִים, „Én vagyok a Te szolgád, én vagyok a Te szolgád szolgálód fia“, „Isten szolgája“ is bibliai kitétel, mindamellett valószínűbb, hogy a forrás itt is a zsidó liturgia és nem a biblia.

A másik pont pedig ez. Ephesus 5, 20—33. stb. felolvasása után a pap megáld egy csészét és ezt háromszor odanyújtja a vőlegénynek, majd a menyasszonynak, hogy igyanak belőle, mialatt a násznagy a koszorukat fejük fölé tartja (106). Ez, úgy látszik, a bor fölé mondott benedikció zsidó szokásából vettett át. A vőlegény és menyasszony megkoszorúzása ősi zsidó szokás volt, melyet a zsidó állam elpusztításakor megszüntettek. De lehet, hogy általános keleti és görög szokásból ered.

A születés, házasság és halál körüli szokások ősrégi és igen szívósak. De nemcsak szívósak, hanem hatásosak is. Mi itt a házasságkötésnek csupán néhány pontját érintettük és úgy hiszszük, hogy sikerült kölcsönhatást megállapítani. A zsidó házasságkötés a copula jogi formáján kívül, ami a házasságkötés lényege, külső dísz és forma tekintetében simult az európai szokáshoz. Ez az eredmény valójában nem meglepő, mert a zsidó nép egyébként sem zárkózott el a népektől, ahol vallása érintve nem volt. Az uralkodó ellenkező felfogást annyiszor ismételtették, míg a zsidók maguk is elhitték, a mint hogy egyebet is elhisznek, amit róluk és ellenük mondogatnak. Asszimilálva vannak.

Jogi papyrusok.

(Meyer Paul M., Juristische Papyri. Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde. Berlin, 1920. IV., 380. lap. 8°.)

„Ennek a könyvnek más céljai vannak, mint az alapvető, a papyruskutatók új korszakát bevezető Mitteis művének. Első sorban papyrológiailag előképzettséggel nem bíró jogászoknak, historikusoknak és filológusoknak bevezetőül kíván szolgálni a jogi papyrusismébe. E célból rendszer szerint adok szemelvényt a legfontosabb és legtanulságosabb jogi papyrusokból, továbbá három diptychont és egy pergament-okmányt.“ Az előszó emez első mondatai megadják a munka célját. M. azonban új okmányok kiadásával is gazdagította az anyagot, 96 okmány közül 46 nincs Mitteisnél a Wilcken és általa közrebocsátott „Grundzüge der Papyruskunde“-ben. Főérdeme Meyernek, hogy e papyrusokat nemcsak jogilag világította meg, hanem teljes irodalmi apparátussal is ellátta. Ez által megkönnyítette az egyes kiadások beható, monográfikus tanulmányozását. A mű gazdagságáról képet ad már a tartalommutató, melyet főpontjaiban ideiktatunk.

- I. Jegyzék a papyrusokmányok és más jogi okiratok legfontosabb kiadásairól.
- II. Jegyzék a felhasznált irodalomról.

A) Személyi jog.

- I. Szabadság és polgárjog (status libertatis et civitatis).
- II. Apa (szülők) és gyermekek viszonya.
- III. Gyámság. Kiskorúak.
- IV. Házassági jog.
- V. Örökjog.

B) Az okiratok rendszere.

- I. Demotikus okiratok görög fordításai.
- II. Görög okiratok:

a) Közokiratok.

1. A közjegyzői (agoranomikus) okirat.
2. Az alexandriai bíróságilag felvett okirat (συγχώρησις).
3. A bankjegyzői okirat (διαγραφὴ τραπεζῆς).

b) Magánokiratok.

4. A hattanús okirat (ἐξαμάρτυρος συγγραφή).
5. Az objektíve stilizált magánokirat.

6. Szerződések hypomnematikusan szövegezett ajánlat és kötelező aláírás formájában.

7. A kézirat (χειρόγραφον).

8. A bizánci homologia (tabellio-okirat).

C) Kötelmi jog.

- I. Adásvétel.
- II. Haszonbérlet, dologbérlet, szolgálati és műérszerződések.
- III. Adóslevelek. Végrehajtható okiratok. Intési és végrehajtási eljárás.
- IV. Más kötelmi ügyletek.

D) Dologi jog.

- I. Birtok-, tulajdon-, hűbér-, örökhaszonbérlet.
- II. A kerület telekkönyvi hivatala és magánokirat-tára (βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων).
- III. Zálogjog.

E) Büntető jog.

F) Perjog.

- I. A Ptolemeusok kora:
 - a) Az alexandriai bíraskodás.
 - b) A χώρα perjoga.
- II. A császárok kora.

Zsidó szempontból — attól eltekintve, hogy Egyiptomban a lakosság hetedrésze zsidó volt, Philo szerint hét millióból egy millió a zsidó — az egyiptomi ókori jog ismerete azért is fontos, mert Palesztina épügy császári provincia volt, mint Egyiptom, és feltehető, hogy a római közigazgatás és bíraskodás is ugyanaz volt. Erre vall az a kereken 70 görög jogi kölcsönszó, amely a talmudban és midrásokban található. Biztosra veszem, hogy ezek a papyrusokból új világosságot kapnának, ha talmudista hasonlítani össze a jogi papyrusokkal, többet mindenestre, mint a klasszikus római joggal való összehasonlításból, ami körülbelül száz év óta járja. Viszont azt is hiszem, részben bizonyítottam már konkrét példákban, hogy a papyrusjog is kaphat fénysugarakat a talmudi jogból, különösen a palesztinai talmudból (Jerusalimból). Külön tudományág, amely létezik, ha nincs is eddigél mivelője.

A jelen alkalommal néhány megjegyzést teszünk az előtűnk fekvő mű kapcsán, futólagos olvasás, részben csupán lapozgatás alapján.

Folyóiratunkban már rámutattunk arra, hogy a talmudi elv, miszerint az év egy része egész évnek számít, azonos az „*annus coeptus pro completo habetur*” elvvel. Ez megvan a papyrusokban is és irodalma található munkánkban 5. lap lent és 8. lap az okmány 10. sorához fűződő megjegyzésben. — 17. lap, 8. szám bevezetésében utalás történik egy 291-ből eredő rabszolgaszabadonbocsátó okmányra, melyben a szabadonbocsátottak *zsidók és a kiváltás díját a zsidó község* (συναγωγὴ τῶν Ἰουδαίων) fizette meg. Ebből látjuk, hogy Egyiptomban épúgy kiváltották a községek a zsidó rabszolgát, mint Babylóniában.

A IV. fejezet, a házassági jogról, különösen érdekes a mi szempontunkból is. 5 okmány van közölve (17—22. szám), melyekhez még 33, 79, 89 járul. A „beirt és be nem itt házasság” (ὁ ἑγγαφῆς és ἄγραφος γάμος) közti különbség a 41. lap szerint az, hogy az utóbbi nincs hivatalból regisztrálva. Az előbbi házasságnál a férj kap egy összeget, melynek ellenében az alimentálásra kötelezi magát. A legrégebbi görög papyrus egy 311 ante kelt házassági szerződés, melyről folyóiratunkban már régebben szövegeztünk. A zsidó házasságlevélben a talmud rendelkezése szerint mai napig ez áll: „minden vagyonom jótállás legyen hitbéredért” (ketubáért). Idézem a 43. lapból idevonatkozólag a következőt: „Die Mitgift bleibt stets Eigentum der Frau, dem Manne steht die Nutzung zu; nach Auflösung der Ehe ist sie zurückzuerstatten . . . Sie erhält auch öfters im Ehevertrag zur Sicherung ihres Rückforderungsrechtes ein *Generalpfandrecht am Vermögen des Mannes*”. A 62. számban az áll, hogy a férj „jelen és jövőendő vagyona a hozomány záloga” (210. lap). A 21. szám válóokmány (ἀποζυγή), mely mindkét fél meg-egyezésével jött létre. A férj azt mondja: „meg van engedve neki, hogy elmenjen és férjhez menjen, akihez akar” (51. lap, okmány 10. sora: ἐξῆναι αὐτῇ ἀποστῆναι καὶ γαμεθῆναι ᾧ ἂν βουλήσῃ). 305/6. évből. Egészen a zsidó való formula: „elmehetsz és férjhez mehetsz, akihez akarsz”. Mellékesen megjegyzem még, hogy az okmány szerint kölcsönösen *elveszik és elbocsátják egymást*. A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél c. munkámban kimutattam, hogy a talmudnak a pogány világ formuláiról tudomása volt. A válólevelek bibliográfiája 51. lap.

Végül egy jogi műszóról. Toszifta Bába Mecia I, 7 (37), 33) előfordul ez a szó *אנקלסא* (varians *אנקלסא*) és T. Bába Batra

אנקלסא (varians *אנקלסא*). A jobb olvasat e szerint az utóbbi és Krauss (Lehrwörter II., 76) helyesen ezt fogadja el és ἐκκλησία-val azonosítja, melyet adóslevéllel fordít. Megjegyzni, hogy a görög szótárak az elő nem forduló ἐκκλησία, amely egyenlő ἐκκλημα-val, szónak ezt a jelentését nem ismerik, de nem jelenthet mást, mint „Schuldbrief”-et. A nehézség azonban ezen felül az is, hogy az adóslevélnek van héber neve: שטר חוב, sőt a tosziftában magában ugyanabban az összefüggésben közvetlenül megelőzőleg nevezve vannak az „adóslevelek” (שטרי חוב). Bába Mecia I., 5. ugyanis így szól: *מציא שטרי חוב . . . מציא שטרי חוב . . . מציא שטרי חוב . . . מציא שטרי חוב*. azután következik: *אנקלסא . . . אנקלסא . . . אנקלסא . . . אנקלסא*. Bába Batra 11., 5. más tételben ugyanezt a négy okmányt nevezi, hogy t. i. írnak válólevelet a férj kívánságára, nyugtát (a megkapott hitbérré = ketuba. Így értendő) a feleség kívánságára, rabszolgaszabadító levelet a gazda kívánságára és „anklaszjá”-t az adós kívánságára *כותבין נט לאיש . . . כותבין שטר שחרור . . . כותבין שטר שחרור . . . כותבין שטר שחרור*. מדעת הרב אנקלסא . . . מדעת הלל

A misna megfelelő helyein שטר חוב áll és látszólag azonos az *אנקלסא*-val. De Bába M. 12b és 13; Bába Batra 168a azt mutatja, hogy a „közönséges adóslevél” a misnaszövegben nehézséget okoz. A Jerusalmi XI, 5. (17c lent) a misna שטר szavára azt mondja *הוא ערובי* erősködő, azaz megnyugtató nagy összeget ígérő okmány. Nem akarván halakái értekezést adni, meg kell elégednünk e ráutalásokkal. Találjuk azonban a papyrusokban ἐκκλημα mellett ἐκκλησις szót is (Meyer Index), melynek jelentése: Klageanspruch. Kiállított a törvényszék egy „végrehajtó levelet” (Meyer 271. lap, 16. sor és hozzá a megjegyzést a 272. lapon). Ilyesmít jelenthet az *אנקלסא*. Ebben az esetben a vevők (לקוחות) nem károsíthatók meg az által, hogy az adóslevél kelte után vettek az adóstól földet, holott a kölcsön csak később lett folyósítva, mert hiszen a végrehajtható okmány kiállításakor már mindenesetre meg volt a kölcsön. De ha nem is ilyen végrehajtható okmányt jelent az *anklaszja*, akkor is általánosabb jelentésű, mert *nem pusztán kölcsönből eredő követelést, hanem bármely más követelést jelöl*.

Adalékok a magyar zsidók történetéhez.

I.

Az óbudai zsidó hitközség szerződése 1798-ból.

Folyóiratunk VIII. évfolyamának 244—259 és 297—301 oldalain tette közzé és értelmezte boldog emlékeztű *Kohn Sámuel* a latin nyelvű szerződést, melyet az óbudai zsidó hitközség a magyar kir. kamarával 1766-ban kötött. Akkor került u. is Óbuda a magyar királyi udvari kamara fenhatósága alá.¹ Érdekes a védlevél már azért is, mivelhogy „a kedvezmények netovábbját” tartalmazza, melyet zsidó község a XVIII. század közepe után elérhetett. Az 1798-ból illetve 1800-ból folyó, kiadásra kerülő német nyelvű védlevél mutatja a lassú tempót, melyben a zsidók emberi jogaikhoz jutottak, noha ez a védlevél toronymagasságban felül-emelkedik sok másutt kiadott védlevél fölött.

Megtartja nagyjában azokat a kereteket, melyeket az 1766-iki védlevél, illetve szerződés megállapít. Annak 17 pontjával szemben ez 18 pontból áll. Az első három pont teljesen azonos. A negyedik pont eleje megegyezik a két privilégiumban, de az óbudai zsidók házszereési joga körül másképp intézkedik. Hivatkozik egy 1774-iki kamara rendeletre, mely szerint a zsidó község jogában áll vétel útján — ügylátszik a már birtokában levő házak mellé még — tizenkét házat szerezni a keresztény lakosságtól. Már eddig szereztek tíz ilyen házat, jogukban áll tehát még kettőt szerezni.

Az ötödik pont mindkét privilégiumban azonosan megengedi, hogy zsidó mészárosok dísznóhust is mérhetnek keresztényeknek. A hetedik pont bővebben intézkedik az italmérési jogról és a koserbor kiméréséről. Szigorúan tiltja a bormérést a keresztények számára. A nyolcadik pont szerint a házasságra lépőknek nem kell már egy-egy körmőci aranyat fizetni külön házassági adóképen. A kilencedik pont mindkét védlevélben azonos. (A temető egy euphemisztikus elnevezése *Freudhof*!) A tizedik pont újból rendezi a koserbor szállítását. Óbudai zsidó az óbudai uradalomhoz tartozó helyiségekben készített koserbort díjmentesen behozhatja,

¹ V. ö. még *Büchler S.* A zsidók története Budapestén 290 és köv. oldalon. A kiadásra kerülő okmány az 1776-iki esztendő nevezi meg e körülmény dátumának.

csupán a Szentendréről hozott bor után fizet akonként 10 krajcárt ellentétben az előbbi privilégium intézkedésével, mely szerint a Szentendréről vagy az idegen uradalomból származó bor bevételénél a kilencedik pintet kell természetben beszállgatni vagy ennek folyó árát befizetni. A 11. pont azonos. A 12. pont megfelel a régi privilégium 13. pontjának. (A régi priv. 12. pontja *Kis Lázár Simon* zsidó külön privilégiumáról szól, ki nagy érdemeket szerzett a királyi kincstár körül). A 13. pont azonos a régi tizennegyedikkel. Mig a régi priv. 15. pontja köteleessévé teszi a zsidóknak egy *Polizey Ordnung* kidolgozását, az új priv. 14. pontja az 1787-ben készült jüdische Polizey Ordnung szigorú betartását követeli. Az új statutum 15. pontja azonos a régi tizenhatodik pontozattal. A régi 17-ik pont a dűledező zsinagóga renoválását megengedte és alattvalói hűségre kötelezi a zsidókat. Utóbbit tartalmazza az új 16-ik pont. Az új szerződés 17-ik pontja megállapítja, hogy a zsidók a védelemről évente külön 1500 forintnyi összeget tartoznak beszállgatni, a mi ma igen tekintélyes összegnek nevezhető. Az utolsó pont az új szerződés életbelépésének való időpontját szabályozza.

A kiadásra kerülő okiratot néhai *Kohn Sámuel* könyvtárában találtam.

Contract.

Welcher zwar unterm 20-ten 8ber 798 zwischen den königl. Altöfner Kammeral-Praefectorat an Einen, dann der Altöfner Juden-Gemeinde in Betref der ihr anzugehörenden Cameral-Protection, und der dafür abzuführenden Schutz-Zinses am anderen Theil bis auf höhere Begnehmigung, verabredet, und beschlossen, zufolge aber deren unterm 19-ten, und 27-ten Xber 798 No 19674 und 19947, dann 30-ten July 1800 No 12656, und unterm 21-ten August nämlichen Jahres No 13448 erflossenen hohen Cammeral-verordnungen bezüglich auf die 7-te und 10-te Contractspunkte anwiederum abgeändert, und unter unten gesetzten Datum von beiden Theil unterfertigt worden ist.

Erstens: Gleichwie alle Altöfner Haussässige, oder als Inwohner befindliche Juden, wie auch dessen Nachkömmlinge unter die herrschaftliche Jurisdiction und Schutz der hochlöbl. königl. Hungarsch. Hofkammer noch im Jahre 1776, wo nämlich diese Herrschaft der heiligen Kron des Königreichs Hungarn zugefallen

ist, aufgenommen worden sind; so wird es auch niemanden erlaubt seyn, sie in ihren Religions-Gebräuchen und Ceremonien zu hindern; sie sollen sich aber ebenfalls hüten, etwas wieder die Religions-Gebräuche und Ceremonien der Christen zu unternehmen, damit nicht in widrigen Falle, eine andere Verfügung getroffen, und die Uibertreter abgestraft werden müssen.

Zweytens: Wird der Juden-Gemeinde erlaubt seyn, alle Jahre einen Richter, Geschworenen und Kleinrichter nach den Vorschlag des herrschaftlichen Beamten, entweder neuerdings zu erwählen, oder die Alten zu confirmiren, welche jedoch der hohen Grundherrschaft zur Bestätigung vorgestellt werden müssen, und es wird dieses Juden-Gericht Gewalt und Vollmacht haben, in jenen Fällen, wo ein Christ oder Jud, wider einen Juden, eine Strittigkeit hat, selbst zu urtheilen, und die Gerechtigkeit zu verwalten, mit dem Vorbehalt jedoch, dass die Appellate zur Grundherrschaft immer frey bleiben.

Drittens: Alle ihre mit eigenem Geld erkaufte, und durch sie bishero bewohnte Häuser, sollen von Einquartirungen der Soldaten, Vorspann und andern dergleichen frey seyn, und da diese Gemeinde ohnehin eine besondere Tax dem löbl. Comitatz entrichtet; so soll sie von allen der Christen-Gemeinde aufgelegten Zahlungen frey bleiben.

Viertens: Wenn jemand aus dieser Gemeinde, wegen Mangel des hinlänglichen Unterhaltes sich andessen anderswohin verfügen wollte, soll ihm dieses, nachdem er sich vorher mit der Gemeinde abgefunden haben wird, gestattet seyn, und wird er des Kammer-Schützes, es wäre dann, dass er sich unter eine fremde Herrschaft begeben wurde, auch anderwärts theilhaftig werden, und kann ein solcher, oder jeder andere, der ein eigenes Haus hat, dasselbe entweder einem Juden, oder Christen käuflich überlassen, jedoch wird ihnen Häuser von Christen zu erkaufen, ohne besonderer und unmittelbarer Erlaubniss der hochlöbl. königlichen Hungarischen Hofkammer nicht erlaubt seyn, und sind sie auch die Grundstücke, welche etwa bei einen solchen mit hoher Begnähigung erkauften Christenhaus seye sollten, der Christen-Gemeinde unentgeltlich zu überlassen, und in Anbetracht der Militair-Einquartirung, Robotten, und Vorspann, mit dieser sich abzufinden verpflichtet.

Da übrigens vermög hoher Cameral Verordnung A D^s Press-

burg 22-ten März 1774 dieser contrahirenden Juden-Gemeind zwölf Christenhäuser zu erkaufen allerhöchst bewilliget worden ist, sie aber bisher nur noch zehn erkauft hat; so wird ihr hiemit das Recht eingeräumt, die abgängige Zwey Häuser ohne Anstand zu erkaufen, wollte diese Gemeinde aber ausser dieser festgesetzten Zahl, noch mehrere Christenhäuser erkaufen, oder neue Häuser bauen, so hätte sie diesfalls in jeden spezifischen Falle die Bewillig von einer hochlöbl. königl. Hungar. Hofkammer zu erwirken und in Ansehung des auf solchen Häusern haftenden Militair Einquartirungs- und Vorspanns-Dinstes sich mit der Christen Gemeinde abzufinden.

Fünftens: Nachdem diese Gemeinde mit hinlänglichen Fleische durch die Christenfleischhacker nicht versehen werden kann, folglichen diesfalls Mangel leiden musste, so wird selber, wie bisher, auch in Hinkunft gestattet, eine eigene Fleischbank, gegen den, vermög eines diesfalls besonders bestehenden Contracts der Herrschaft jährlich zu entrichtenden Pachtchilling, zu entrichten, und zu halten, in welcher sie für Juden sowohl, als Christen allerley Gattungen Fleische sowohl Rindenes als Schweinenes, ohne allem Ausnahme gewisser Zeit frey auszuhacken befügt ist, daher sie dann auch ihren eigenen Christen Fleischhacker, welcher nach ihrem Gebrauche, das Fleisch zureichten, und ihnen von dem hinteren Theile des Viehs, das sogenannte Koscher Fleisch zu verfertigen weiss, aufzunehmen und zu halten das Recht hat, und wird ihr auch die Waide in Rücksicht des auszuhackenden Viehes, so wie denen Christen auf dem anzuzeigenden Orte erlaubt seyn.

Sechstens: Wird der contrahirenden Gemeinde ernstlich aufgetragen, womit selbe besorgt sey, das wie bereits noch im nämlichen Contracts Punkt des unterm 20-ten May 776 mit dieser Gemeinde angestossnen Contracts vorgeschrieben worden, bisher aber noch immer unterblieben ist, bei der neben der Donau hergestellten, neuen Schlachtsbrücke ungesäumt ein Kanal errichtet, und durch selben zur Vermeidung des Gestankes, vorzüglich zur Sommerzeit, der von sothaner Schlachtbrücke entstehende Unflath in die Donau geleitet werde.

Siebtens: Wird deren Altofner Juden das Recht eingeräumt, nicht nur allein von denen zur königlichen Kron Herrschaft Altofen gehörigen Ortschaften Koscherwein zu machen, und einzuführen, sondern es ist denenselben auch die Einführung des

fremden Koscherweines von denen ausser den Umfang der Herrschaft befindlichen Weingebergen gegen von jenen Gemeinden, woher der Wein kömmt, über das einzuführende Weinquantum, vorzuweisende glaubwürdige Attestate, und gegen Entrichtung des Accises pr. 10 X-r von Eimer in die Herrschafts Casse, jedoch nur einzig und allein zur Bedeckung ihres eigenen Bedarfes, und um derley Weine innerhalb dem Markte Altöfen auszuschänken, oder auch Fassweise zu verkaufen keineswegs aber mit sothanen Weinen ausserhalb dem Paul-Markte Altöfen einiges Comerz oder was immer Namen habenden Handel und Wandel zu treiben gestattet. So wie auch der Gemeinde erlaubt wird, in einem entweder eigenen, ode gemiethete Hause sowohl Bier, welches jedoch aus dem herrschaftlichen Brauhause zu nehmen seyn wird, als auch Koscherwein zu schänken, mit der Bedingniss jedoch, dass gegen jene, die sich anmassen von diesem Weine etwas Maass oder Eimerweise an die Christen zu verkaufen, mit der für jede solche Halbe Weins festgesetzten Strafe von zwölf Dukaten unnach-sichtlich fürgeschritten werden wird. Und gleichwie demnach die Einfuhr des sogenannten Koscherweines denen Altöfner Juden blos nur allein von darumen gestattet ist, damit dieselbe hindurch ihrer häuslichen Nothdurft, weilan sie von einen andern Weine keinen Gebrauch machen dürfen, steuern können, und folglichen gleichwie der Schank und Verkauf an die Christen gegen für jede Halbe festgesetzten Strafe Contractmässig untersagt, und blos nur unter denen Juden selbst gestattet ist, also darf auch der Verkauf in Fässern nach dem Sinne des Contracts nicht anderst, als nur unter denen Juden innerhalb dem Bezirke von Altöfen erlaubt zu seyn, verstanden werden und wird in jenen Fällen, wenn die Juden mit dem Weine Handel treiben, und dessen hinlänglich überwiesen werden würden, der Wein konfisziert werde.

Achtens: Gleichwie bisher keinen fremden Juden erlaubt war, eine Kaufmanschaft oder Handlung in Altöfen zu errichten, so soll es bei diesem Verboth auch fürhin sein Verbleiben haben. Dagegen wird es denen hiesigen einheimischen Schutz-Juden in Hinkunft, so wie bisher nach Belieben zu handeln, und wandeln, Brod zu backen, und auch ihre übrige Handwerke ungehindert zu treiben gestattet seyn.

Ferners ist jedes erlaubt, entweder hier oder anderwärts zu heyrathen, und bleibt jenen, welche sich deswegen anderswohin

begeben, der Schutz der hohen Herrschaft immer noch vorbehalten, und wird auch von der im vorigen 8-ten Contracts-Punkte vorgeschriebener Erlegung eines kremnitzer Dukaten von jeder jüdischen Hochzeit, nachdem die hochzeitliche Abgabe onehin nicht mehr bestehet, und den dieser Gemeinde im Jahre 787 ertheilten Statuten entgegen lauft, für diese Contract-Jahre allerdings abgegangen.

Neuntens: Wenn ein fremder Jud sich mit der Zeit unter den Schutz der Herrschaft sich begiebt, hat derselbe sogleich den durch die Herrschaft ihnen zu ertheilenden Schutzbrief der Juden Gemeinde vorzuweisen, und mit selber der Ordnung gemäss darüber eins zu werden, damit er den Genuss der Schule, und der Freudhofes (zu welchen er noch nichts beigetragen) haben könne, widrigenfalls er den Genuss und den Nützen dieses Schutzes nicht erhalten würde.

Zehentens: Wenn ein Jud in was immer für einem Orte der Altöfner Herrschaft, keines wegs aber einem Fremden, einen Koscherwein machen will, soll ihm erlaubt seyn, denselben ohne aller Entrichtung einer Tax Gebühr nach Altöfen einzuführen, ausgenommen Szent André als welches der Herrschaft kein Neuntl entrichtet, weswegen von dennen nur unter der Bedingniss Weine einzuführen gestattet ist, dass nämliche von solchen Weinen, eben so wie von Fremden das Accise 10 X-r von einem jeden Eimer in die herrschaftliche Kasse entrichtet und bei Einführung desselben eben die nämliche Vorsichts-Regeln, welche in Ansehen des fremden Weines vorgeschrieben sind, beobachtet werde.

Eilftens: Werden die Juden versichert, dass sie in betref deren Häusern, welche sie mit eigenen Geldern schon von langen Zeiten her erkaufet haben, oder durch die Gemeinde erbaut worden sind und in Anbetracht deren Plätzen, worauf die Synagog, Freudhof und einige Wohnungen worüber die ertheilten Haus Briefe bei Hand sind, sich befinden, in ihrem Rechte und Besitze niemals gestörret, oder gehindert werden sollen; es seye dann, dass ein oder anderer derley Haus-Eigenthümer eines Verbrechen halber eliminiret werden muszte.

Zwölftens: Weilen ihre Gesetze verbiethen, am Sabbath, und anderen ihnen bekannten feyerlichen Tagen das geringste Werk zu verrichten, oder auch ausser der in gewissen Orten zu ziehen gewohnter Sabbath-Schnur zu treten, so wird es ihnen ferners

erlaubt, die hiezu nöthigen Pflöcke einzuschlagen, und von einem zum anderen eine derley Schnur zu ziehen, welche Pflöcke oder Schnur zu verderben denen Christen auf das schärfste verboten seyn soll.

Dreyzehntens: Die Juden Gemeinde wird verpflichtet seyn, zur Besoldung des Nachtwächters 15 F. beizutragen, so wie auch denen Viehhütern, weil ihr der Genuss der Viehwaide so, wie denen Christen gestattet ist, von jeden Stück Vieh die gewöhnliche Gebühr zu verabfolgen.

Vierzehntens: Wird der contrahirenden Gemeinde obliegen, die ihr zur Aufrechthaltung der jüdischen Polizey Ordnung im Jahre 1787 von hoher Behörde mitgetheilte, und in obgedachten 8-ten Contracts-Punkte bereits berührte Statuten genau zu beobachten und in allen Fällen pünktlich nach denselben fürzugehen.

Fünftehtens: Wird denen Altofner Schutz-Juden erlaubt seyn, sowohl in denen Königl. Freystädten, ohne derselber Nachtheil, als auch auf denen Cammeral Gütern ungehindert Handel zu treiben, und durch erlaubte Wege ihre Nahrung zu suchen.

Sechzehntens: Werden die Juden schuldig seyn, Ihre Kais. Königl. Mayestät Treue, Gehorsam, und einer hochlöbl. königl. Hung. Hofkammer, wie auch allen herrschaftlichen Beamten, aller Ehrerbiethigkeit, Achtung und Paxition zu leisten und denen erfließenden Cammeral Verordnungen auf all mögliche Art, in tiefester Ehrfurcht nachzuleben.

Siebenzehntens: Für die im gegenwärtigen Contracte benannte Beneficien und anzugedeihenten hohen Schutz verbindet, und verpflichtet sich die Altofner Juden Gemeinde einen jährlichen Pachtschilling von Ein Tausend Fünf Hundert Gulden Rfl. idest 1500 F. und zwar alle Viertl Jahre mit 375 F. in die Altofner herrschaftliche Provisorats Cassa, nach vorhergehenden gerechten durch den jüdischen Magistrat eingetheilter Proportion in guter und ächter Gold, oder Silber-Münze baar zu entrichten, und abzuführen.

Achtzehntens: Und letzts: Soll dieser Contract mit 1-ten 9ber 798 seinen Anfang nehmen und bis letzten October 1804 durch 6 nacheinander folgende Jahre fort dauern.

Zu all dessen mehrerer Sicherheit sind vom gegenwertigen

Contract 5 gleichlautende Exemplarien abgefasst, und durch beide contrahirende Partheyen unterfertigt worden.

So geschehen Altofen den 4. September 1800.

Johano Szent Gály
Inter Director

I. s.

1719 Dieser Contract ist mittelst hohen Entschliessung Einer Hoch Löbl. königl. Hung. Hof Kammer de Dato 16. 7 1800 No 15202 gnädigst begnehmiget Ofen den 27. 8. 1800.

Johano Szent Gály
Inter Director.

A külzeten fent:

לוי' קאשריפצאן השנ'
804
נראשע היינער 231
קליינע היינער 415
א' היינער 646

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

Zsidó hitéleti problémák 1845-ben.

A Magyar Zsidó Szemlében (XVI. 142—153. ll.) boldog emlékeztű Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi nagyatyjának, Kohn Schwerin Götz bajai rabbinak életrajza keretében élénk színnel festi meg az ott jelzett adatok alapján az 1844. iki év augusztus havában megtartott első magyarországi, u. n. paksi rabbigyűlést. Megemlíti, hogy az ugyanazon esztendőben junius havában megtartott német u. n. braunschweigi rabbigyűlés és annak előkészületei adták meg a lökést hasonló gyűlés megtartására hazánkban. Csakhogy a német a hitújítás, a magyar a fönnálló régi zsidóság ügyét akarta szolgálni. A külön meghívásra megérkezett Schwab Oroszlán pesti rabbival együtt 26-an jelentek meg Pakson, akiknek neveit az Allgemeine Zeitung des Juden'thums (1844. évf. 634. l.) alapján újból leközlő Grünwald Lipót a Budapesten 1921-ben megjelent *Köröt Hatóra Vehdemuna Behungaria* című dolgozatának 58-ik lapján, akik között ott volt Glücksmann Fülöp tekei rabbi is.

Glücksmann ekkor 59 éves volt.¹ Bátyja Tóbiás, a toponári

¹ Meghalt 1874. áb 14-ikén 89 éves korában. Fia Dávid személyes közlése szerint. Hagyatékából hozzám jutottak kéziratai.

somogy megyei rabbi ekkor már, amint önmaga írja, abban az évben 77 esztendősen öreg, gyenge embernek érzi magát, aki nem tudott útra kelni.¹ Mindazonáltal szellemi frissességét még teljességében bírta és azok az eszmék, amelyeket a paksi gyűlésen megvitattak és érinthettek szolgálatban való tagtársai, élénken éltek szívében és agyában. Nincsen reá ugyan okmánybeli adatom, azonban feltételezhetjük, hogy 18 évvel fiatalabb öccse vagy esetleg más kollegája tudatta vele az ott lefolyt eseményeket. Mivel személyesen nem fejthette ki az akkor tárgyalt dolgokban való véleményét, egy külön füzetben papírra vetette gondolatait és ennek a megírt quinternionnak (kunterész) „Tób vejásár” címet adta. Ha azt a folyékony héberséggel, végig sajátkezűleg, szép betűvetéssel² megírt kéziratot olvassuk, egyrészt bámuljuk az aggastyán életrealitását, tudását, másrészt bepillantást nyerünk azon gondolatmenetbe, amely az akkori magyar zsidóság lelki életét foglalkoztatta. Mielőtt azonban erről olvasóinkat értesítenők, röviden ismertetni kívánjuk szerzőnk élete lefolyását.

Kohn Tóbiás 1767-ben született, feltételezhető, hogy a morvaországi Kojetein városkában. Ugyanis az 1785. és 1804. közötti esztendők egyikében meghalt atyja, Eliezer Lázi, a birtokomban levő másik kézíratos munka címlapja szerint, mint „Kojeteinből való” férfiú van feltüntetve. Vajjon ott-e vagy másutt volt rabbi vagy rabbihelyettes, azt nem tudtam eddig megállapítani. Ha Eliezer Lázi kojeteini rabbiként működött,³ akkor a később hazánkban (Kismarton, Bonyhád) jámbor és szent életet élt, sokat szenvedett.⁴ Perlesz Mózesnek az elődje volt ottani hivatalában és így a Kaufmann—Gedenkbuch II. I.-án a jegyzetben felsorolt rabbik jegyzéke Kohn (Katz) Eliezer Lázi nevével kiegészítendő. Kohn Tóbiás mint fiatal ember származott át Magyarországra. Klein Hirs Jechiel somogy megyei, toponári rabbinak volt tanítványa, aki az igen tehetséges ifjút annyira megkedvelte, hogy

¹ Meghalt 1859-ben 92 éves korában.

² Bár a szerző arról is pauszakodik, hogy az írás mestersége már nehezére esik.

³ Bloch Isachar Ber szintén Kojeteinből került hazánkba (Nagyamánban halt meg 1798-ban, Grünwald: Hajehudim Behungaria 42. I.).

⁴ L. tanítványa Weiss I. H. könyvét: Zchronoszaj 28. és következő lapok. (Varsó, 1895.)

vejévé tette. Halála után utódjává ajánlotta, ami csak később következett be. Közvetlenül Klein után ugyanis U. Imann Salom lett toponári rabbi. Kohn Tóbiást viszont már 1796-ban a németújvári hitközség választja meg papjává (Ben Chananja IX. 656. I.). Németújvárott (Güssing) 24 évig működött áldásosan. Levelezésben állott Szófer Mózes pozsonyi rabbiával (I. Bacher: M. Zs. Sz. X. 118), ki öt évvel fiatalabb kartársát igen nagyra értékeli. 1820-ban halt meg Abelesz Volf tabi és Mas Mózes toponári rabbi és így a somogy megyei mindkét zsidó papság egyszerre üresedett meg. A vármegyei zsidók örömmel hívták meg körükbe az akkor már 53 éves általuk igen előnyösen ismert Kohn Tóbiást papjuknak, aki újból Toponára tette át a somogyvármegyei rabbi-ság székhelyét Tab helyett. Az új pap 39 évig működött fenkölt szellemben közöttük, 1859-ben bekövetkezett haláláig. Legjellemzőbb vonása volt bámulatraméltó jótékonyága. Önmaga helyettesített egy intézményes árvaházat. Csermektelen lévén, az idők folyamán 24 árvát nevelt fel és házasított ki, holott a havi fizetése csak 50 forintba rúgott. Irodalmilag is munkálkodott. Azonban Chaluko tobo és Maaszé Tobijóhu című könyve csak halála után 43 évvel jelenhetett meg (Paks 1902). Ellenben a most bennünket foglalkoztató Tób vejásár című füzetének második része második sorában azt olvasom a nálam levő kéziratban 1846-iki kelettel, hogy az első részt „nyomatásban megjelentettem az elmúlt esztendőben” (1845-ben); holott erről a tényről Schwartz Zsigmond Sém Hagedolim (Kisvárdá 1915) című bibliografiai könyvében be nem számol és ennek megjelenéséről e sorok írója sem tud semmit. Eszerint ezen füzet az idők folyamán teljesen elkallódott, minden esetre ritkaság számba tartozik. A füzet kultúrhistoriai szempontból érdekel bennünket, mivel szemünk elé állítja az akkor sokat megvitatott hitéleti témákat, amelyek általános megbeszélés tárgyát képezték nem csupán hazánkban, hanem a külföldön is. Jelenleg nincs módunkban az eredeti szöveget leközzölni. Addig, míg ez megtörténik, csupán jelentést akarunk róla tenni.

A szerző fájdó szívvel látja a hitélet régi tisztaságának mindig jobban való elhalványodását és ellanyhulását és ezért érveivel kívánja meggyőzni kortársait ideái igazságairól, amelyek egyszerűsége az igaz zsidó hitnek pillérei is. A bevezetésben azt is megállapítja, hogy a tiszta zsidó erkölcsök az állami élet boldogulását is előmozdítják, mert a hit dolgainak elhanyagolásával párhuza-

mosan jár a közbiztonság eltűnése is. Nincs tehát semmi célja a hitbeli törvények és szokások lanyha kezelésének vagy erőszakos megreformálásának, amelyeket ujitó papok és hozzá nem értő zsidó előljárók kívánnak bevezetni. 12 pontban bizonyítja be igyekezetük helytelenségét, hiábavalóságát, meddőségét vagy értelmetlenségét, illetőleg megcáfolja azokat.

Sorrendben a következő témákat tárgyalja kisebb-nagyobb keretben: 1. A szombat megünneplésének áttétele vasárnapra vagy bármely más napra. 2. A férfiak fedetlen fővel imádkozása a zsinagógákban és ugyanúgy való tartózkodásuk otthonaikban. 3. A férjes nők szabadon való hajviselete. 4. Beretválkozás 5. A menstruatio törvényei és rendelkezései. 6. A kamat és uzsora tilalma. 7. A tóra parancsolatainak megmáshatatlansága. 8. A talmud bölcséinek értékelése. 9. A szentírásban megállapított rendelkezések. 10. A rabbinusi intézkedések. 11. A semone eszré imának egyes kitételei. 12. A hagyományos irodalom agadikus, nehezebben érthető részei és azoknak magyarázatai.

Mindezeket a tételket az akkor divatos módszer szerint törekszik kortársai előtt érthetővé tenni és a hit reformálásának tervét céltalannak feltüntetni. Az idők a legtöbben szerzőknek adtak igazat és ámbár dialektikája nem mindenben állja meg a helyét, azonban bizonyítékát adja az aggastyán nagy értelmességének és rendszeres gondolkodásának és szemünk elé állítja 12 pontja azon vitatárgyakat, amelyek akkor hitéletünk belső világát igen élénken foglalkoztatták.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

IRODALOM.

Holland-zsidó irodalom.

A hollandiai zsidóság jámborságát és jóságát nálunk is ismerik, de szellemi életéről, különösen felekezeti vonatkozásaiban a jelenkorban, keveset tudnak. Mondhatjuk azt is, hogy nem vesznek róla tudomást. Áll ez a németekről is, akik a holland hittestvérek irodalmát nem kísérik figyelemmel. Közvetlen tapasztalás után ezt hibának tartom és a jelen cikk keretében kis képet óhajtok adni ennek az irodalomnak újabb jelenségeiről. A nagyobb alkotásokat, mint a holland bibliafordítást (Pollak), amely régebbi keletű, úgyszintén *Wagenaar* szemináriumi rektor kiváló imakönyvét mellőzőm. Már azért is, mert nincsenek kezemben és különben sem volnék képes kellően méltatni, legalább az előbbi nem. A nekem előzőekenyen átengedett iratok ismertetésére szorítkozom, ezek között is az aránylag terjedelmesebbekre.

I.

Dr. D. M. Sluys, *De Maccabaeorum libris I. et II. quaestiones*, Amsterdam 1904, 126. lap, 8°. Ez a fényesen kiállított szigorúan filológiai munka az amsterdami felnémet (askenaz) hitközség főtitkárának doktor-disszertációja. Az első fejezetében szerző Kusters, Willrich, Büchler, Schlatter és Niese nézeteit taglalja. Vizsgálódásai eredményeképp (79. lapon) azt mondja, hogy a II. Makkabeuskönyv írójának kora pontosan nem határozható meg, de sejthető, hogy az 1. századra esik időszámításunk előtt. A megbízhatóság tekintetében az I. Makkabeuskönyv mögött áll ugyan, de azért „nem vetendő el ab ovo, ahol ettől eltér, hanem pontosan vizsgálendő, vajjon az első vagy a második a hitelesebb” (ugyanott). A historikusok Niese kivételével az I. Makk.-könyvet tartják megbíz-

hatóbbnak. A második fejezetben a két Makk.-könyv által használt Seleucida-aerát teszi Sluys vizsgálat tárgyává. Bevonja a talmud adatait is (102—106). A végeredmény a fejezet végén olvasható. Végül következnek „Theses“, összesen 25, melyek közül az első 15 plausibilis emendatiójavaslatok, a többiek helyreigazítások. A tartalmas munka külső kiállítása fényes.

II.

Ugyanaz a szerző *Onderwijzer A. S.* jelenlegi főrabbi beiktató ünnepélye alkalmából (1917, június 3-án) alkalmi iratot tett közzé a felnémet hitközség főrabbságának történetéhez (*De ambtsdata van de oudste Opperrabbijnen bij de hoogduitsche joodsche Gemeente te Amsterdam* (van ongeveer 1640 tot 1706). *Bijdrage tot de Geschiedenis van de Amsterdamsche Opperrabbijnen*). Az első főrabbi a prágai R. Mózes Weile volt 1640-ben. A jelenlegi főrabbi előtt összesen 18 főrabbi volt, a leghosszabb ideig, 37 évig, az utolsó a sorban a krakói származású nagy hírnek örvendő Dr. *Dünner J. H.*, ki egyúttal a szeminárium rektora volt. Egyebek közt közölve van R. Izsák ben Simon Deckingen rabbilevele (1668 január 4), amely 16 pontból áll és R. Ábrahám ben Juda Berlíneré (1716 március 3), amelyben szintén sokféle jövedelem van biztosítva. A közölt installációban az új főrabbi szép héber imája is befoglaltatik.

III.

Seeligmann S., a hollandi zsidó tudományos társulat (Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland) megalapítója (*Prins Izsák* ügyvéddel együtt) és elnöke számos dolgozata közül néhányat említünk, melyek olvasóinkat is közelebből érdekelhetik. Az elsőnek címe: A zsidók emancipációja Hollandiában (*De Emancipatie der Joden in Nederland.*) (Amsterdam 1913.) Ez az irat egy más ország céljára készült 1906-ban, de csak hét évvel később lett kinyomtatva és nem került könyvkereskedésbe. A jogegyenlőségért 1795. febr. 6-án egy klub szállt sikra, „Felix libertate,” amely nemcsak zsidókból állt. Seeligmann ismerteti az előzményeket is és utószavában későbbre igéri a részletesebb ismertetést, de már jelen iratában közli a nemzetgyűlés tárgyalását, a mi elég változatos és érdekes. 1796. szeptember 2-án lett az egyenjogúság dekretálva (18. lap).

IV.

Ugyanattól a szerzőtől való a következő irat: „A hágai felnémet zsidó község szellemi élete” (*Het geestelijk leven in de Hoogduitsche Joodsche Gemeente te 's-Gravenhage*. Külön lenyomat D. S. van Zuiden munkájából: *Geschiedenis der Hoogduitsche Joden te 's-Gravenhage*) (*'s-Gravenhage* 1914). A tárgyalás a szellemi áramlatokat a főrabbi köré gyűjti össze. Az első főrabbi Loonstein Salamon volt, ki 1728. április 10-én halt meg. S. a sirfeliratokat maga másolta, a rabbik feleségeit is, melyeket mind közöl. Külön fejezet szól a hágai héber nyomdáról. *Soesmans Lőb* 11 darabot nyomtatott 1771—1781. közt a liturgia, filozófia és matematika köréből (Palkera, Széfer Hamebakkés; Schick Baruch, Széfer Euklidus, Herz Nefitai, Széfer Chokmat Hasorasim = Wolf-féle filozófia). *Polak A. I.* zsidó festő volt (18. század 2. fele) és *Stein Eliás* (1748—1812.) korának leghíresebb sakkistája volt. A füzetben érdekes typográfiai illusztrációk vannak. Seeligmann német és angol folyóiratokba is ír, de ezek a külön lenyomatok nem tartoznak e cikk keretébe. Megemlítjük még szerző érdekes cikkét a zsidó tudományos társulatokról (*Joodsche Geleerde Genootschappen. Amsterdam, 1920.*).

V.

I. S. da Silva Rosa a Montezinos könyvtár, vagyis a portugiz község felette csinos könyvtárának a kezelője. Jó bibliografus, kinek nevével a *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*-ban is találkozunk. Itt azonban csupán három holland füzetet ismertetünk, melyekkel bennünket megtisztelt. Az első Izsák Aboab amsterdami főrabbi életrajza (*Jets over den Amsterdamschen Opperrabbijn Isaac Aboab, Amsterdam 1913. K. I. a „Central Blad voor Israëlieten in Nederland-ból*). 1642-ben kivándorolt Braziliába és Pernambucoban lett Chacham, hol többnyire az inkuizíció által deportáltakból álló község állott fenn, de 1656-ban visszatért Amsterdamba és újra főrabbi lett. Meghalt 1693-ban. Az ő főrabbsága alatt (1656-ban) lett Spinoza, az ő leghíresebb tanítványa, excommunicálva. Nagy tudományát 15 kéziratossá vagy kinyomott munká mutatta, valamint több kisebb szerzemény. 88 évet élt.

A fentemlítt lapból készült különlenyomat „David Montezinos de stichter der „Livreria D. Montezinos“ (1 Thebet 5589 – 5674)“. Az alapító 85. születésnapja ünnepére készült dolgozat könyvgyűjteményének leírását tartalmazza, igen gazdag ritka spanyol és portugiz judaicaban (8 szám); az ősnymotványok száma szintén 8; 200 peszach-haggáda kiadás; 14 érdekes liturgiai nyomtatvány; alkalmi versek és imák 6; purimirodalom; responsumok. Ezeken kívül tekintélyes számú ritka nyomtatvány.

*

Ugyanonnan különlenyomat: „*Bijdrage tot de kennis van den economischen en politieken toestand der Hoogduitsche Joden te Amsterdam in het begin der vorige eeuw*“ (Amsterdam 1916). Ebben az 56 lapos füzetben szerző hivatalos okiratok közlése kapcsán a német és lengyel zsidók gazdasági és politikai helyzetét ismerteti a 19. század elején. Ezek is nagykoruak lettek, felemelkedtek a portugiz zsidókhoz, ma túl is szárnyalják őket.

*

A háborus irodalomból 1917 április 15–1917 április 20-ig tartó kiállítást rendeztek Amstertamban, a melynek váratlan nagy sikere volt. Zsidók és keresztények egyaránt látogatták. A tekintélyes jövedelmet a külföldi hadi károsultak segélyezésére fordították, ami körül a holland hittestvéreknek egyébiránt igen nagy érdemeik vannak. A kiadott katalógus (*Catalogus van de tentoonstelling van Joodsche Oorlogslitteratuur gehouden te Amsterdam*), melyet szintén da Silva Rosa készített, 9 országok és tárgyak szerint csoportosított fejezetben sorolja fel a kiállított irodalmi és egyéb termékeket. Nem kevesebb, mint 458 szám, melyek között a magyar zsidó irodalom, sajnos, egyáltalában nem szerepel. 23 lapra terjedő felvilágosító bevezetés előzi meg a tulajdonképi katalógust.

VI.

Nem régen jelent meg **Palache I. L.** műve: „*He. Heiligdom in de vorstelling der semitische volken*“ (Leiden 1920). Szerző az amsterdami portugiz főrabbi fia és maga is szemináriumot végzett, de középiskolai tanár. Zsidó ismereteinél fogva a rabbinikus irodalmat teljes mértékben vonta be a tárgyalásba. Erről a terjedelmes munkáról külön ismertetést fogunk közölni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Bevezetés a talmudba és midrasba.

(Strack H. L., Einleitung in Talmud und Midras. Fünfte ganz neu bearbeitete Auflage der „Einleitung in den Talmud“. München, 1921 (Oskar Beck) XI., 233. lap).

Ez a mű 12 év után új kiadásban jelenik meg, a mi mindennél jobban mutatja, hogy mily szükség van rá és egyúttal azt is, hogy mily nagy mértékben felel meg céljának. Strack, ki a keresztény tudósok közt jelenleg a legnagyobb talmudismerő, szakismeretein felül mestere a módszernek és az oktató előadásnak. Kiválóan tudja, hogy mit kell mondani és hogy kell mondani. Felülmúlhatatlan ügyességgel állítja össze mindazt, amit a talmudról minden érdeklődőnek tudni hasznos. A bibliográfia ily teljességben semmiféle más műben nem található együtt. Látszik, hogy az isagógiában nagy jártassággal bír, bibliai bevezetése is kiváló módszeres mű, valamint egyéb kézi könyvei, mint pl. a héber nyelvtan (*Hebräische Grammatik*), amely számos kiadást ért. Teljes joggal mondja szerző, hogy könyvéből nemcsak a keresztény, hanem a zsidó tudósok is tanulhatnak egyet-mást. Hogy munkáját zsidó körökben is becsülik, mutatja az is, hogy zsidók (amerikai) anyagilag támogatták az új kiadást. Azokkal szemben, kik azt állítják, hogy a zsidók rejtegetik a talmudot, joggal hivatkozik szerző erre a konkludens tényre.

A 72 éves tudós az igazságérzet felháborodásával rágalomnak bélyegzi ezt az époly alaptalan, mint veszedelmes vádat. Strack deák kora, több mint 50 esztendő óta foglalkozik a talmuddal és a rabbinikus irodalommal, szeretete folytán sikerült neki mélyére hatolni. Kiadványaival, különösen a modern filológia módszerével készült misnatraktátusok kiadásával (*Jóma, Abóda Zára, Ábót, Szanhedrin-Makkót, Peszáchim, Berákót, Sabbat*) iskolát csinált. Összeállottak többen, hogy az egész misnát fordítással és magyarázattal közzétegyék, de megtagadták mesterüket nem érik el. Strack a rabbinikus irodalom körül kifejtett tevékenysége mellett, melynek kiváló pontja a müncheni talmudkéziratnak, az egyetlen létező teljes talmudkódexnek fotolitográfiai kiadása, elévülhetetlen érdemeket szerzett a talmud tanulmányozásának keresztény tudós körökben való új felébresztése körül. Ebben az irányban a 19. században nincsen párja. Biztosan remélhető, hogy a rabbinikus tanulmányok, melyek a 16. és 17. században keresztény theológusok közt

virágoztak, fontosságukhoz mért terjedelmet fognak nyerni. *Wünsche Ágost* hozzám intézett levelében egy ízben annak a biztos reményének adott kifejezést, hogy az assyriológia le fogja járni magát és a zsidó irodalom fog ismét előkerülni, mint hajdan volt. Nem tudjuk, hogy így lesz-e és mikor lesz így, de azt tudjuk, hogy az őkeleti emlékek a rabbinikus irodalomból világosságot nyernek.

Ez a felismerés utat fog magának törni és Strack szóban forgó könyve kiváló útmutató lesz mindazoknak, kik az órabbinikus irodalom, a talmud és midras szövevényes útjain el akarnak igazodni. Minden irányban találunk benne tárgyi felvilágosítást és pontos, megbízható irodalmi tájékoztatást. Hogy ez így van, mutatja már a tartalomjegyzék, melyből a fejezetcímeket ideiktatjuk. A fejezetek száma 23, az alfejezeteké 95. Végül következik három kimerítő regiszter.

A fejezetek a következők:

I. szakasz.

A talmudba való bevezetés.

- I. Szómagyarázatok (1—5).
- II. A talmud történetéhez (5—23).
- III. A misna (talmudok, tószefta) felosztása és részeinek sorrendje (23—32).
- IV. A misna 63 traktátusának tartalma Maimonides Mózes rendezése szerint (32—64).
- V. A palesztinai talmud (64—69).
- VI. A babylóniai talmud (69—72).
- VII. A nem kanonikus traktátusok (72—74) (= Kis traktátusok).
- VIII. A tószefta (74—77).
- IX. A talmudszöveg története (77—88).
- X. A talmud jellemzéséhez (88—95).
- XI. A talmud és midras hermeneutikája (95—109).
- XII. Szövegmutatványok fordításokban (109—115).
- XIII. A kiválóbb írástudók (116—149).
- XIV. Irodalom (150—194).

Ez az utolsó fejezet 16 alfejezetre oszlik, melyek már címeikben mutatják a talmud gazdag tartalmát. Az irodalmat ugyanis alkotják: fordítások, magyarázatok, nyelvi segédeszközök, talmud-kompendiumok, responsumok, kódexek, haggáda, hit, kultusz,

szekták, babona, ethika, filozófia, matematika, nyelvtudomány, pedagógia, jogtudomány, történet, geográfia, természet- és orvostudomány, reáliák.

A régi munka, amely ezzel végződött, most bővült a második szakasszal, a midrasokba való bevezetéssel. Strack már régebben adott egy összefoglaló cikket a midrasokról a *Protestantische Realencyklopädie* megfelelő helyén, amely a kiadásokkal (harmadik) bővült és tökéletesedett. Köszönettel kell fogadni, hogy szerző ezt kibővítve a talmudi bevezetéssel, amellyel kapcsolatban áll, egyesítette. Az érdeklődők szívesen veszik, hogy egy munkában kapják a zsidó hagyományról szóló általános tájékoztatást. Ebben a drága és szegény világban, melyben a tanulóknak ma-holnap csupán egy tankönyvet fognak kézbe adni, valóságos jótétemény, ha a felnőttek legalább két szoros rokonságban álló tárgyról kapnak egy könyvet.

Ez a II. szakasz 9 fejezetre (XV—XXIII.) oszlik, melyek a következők:

XV. Bevezető észrevételek (195—199.).

XVI. A tannaitikus midrasok Mechilta, Szifra, Szifré (199—202.).

XVII. A homilia-midrasok (202—209). Ezek a következők: Peszikta d'Rab Káhana, Vajikra rabba, Tanchuma vagy Jelam-dénu, Peszikta rabbái, Debárim r., Bemidbar r., Semót r. Kisebb homiletikus midrasok.

XVIII. A legrégebbi exegetikus midrasok (209—212.). Ezek: Berésit rabba és Écha rabba.

XIX. Az öt megilla midrásai (213—215.). Ezek a Rabbák és más midrasok az öt tekercshez.

XX. Más exegetikai midrasok (215—216.).

XXI. Más haggáda művek (216—222.). Ezek: Elbeszélő haggádák, ethikai midrasok, mystikus midrasok (betű- és számjelképek is).

XXII. Gyűjtő munkák és midrasnak nevezett kommentárok (222—225.).

XXIII. Midrasgyűjtemények és fordítások (225—226.).

A három tárgymutató vonatkozik: I. A megmagyarázott héber és aram szavakra. II. A könyvcímekre. III. A tulajdonnevekre.

Miután a tartalmat általánosságban bemutattuk, áttérünk egyes részletekre, melyek futólagos olvasásközben felőlőttek. A mű sorrendjét követjük.

IX. lap, מכוא המשנה irášhiba helyett; —

1. lap. Ezt a tételt מנה דבר משנה חזר St. így fordítja: „Hat jemand in einem Lehrsatz geirrt, kann er widerrufen“ és bizonyítékul hozza arra, hogy משנה az egyes tételt is jelenti. Az állítás igaz, csak a bizonyíték nem egészen jó, mert a tétel itt דבר és misna a tétel minőségét jelzi, hogy t. i. a misna, vagyis a hivatalos törvénykönyv tétele ellen döntött a bíró tévedésből. — Ugyanott לתלמודו-t (egyesszám) olvas St. a tradicionalis tsz. helyett — 12. (2. pont) מעטמים sajtóhiba lehet (és nem conjectura) זעטוי helyett. — 13. lap. Nem világos, hogy miért hozza fel St. csupán azt a vitát למשאי és בשאי, holott más helyen ő maga több példát hoz fel ily olvasati vitákra. — 17. l. Jeb. 42b. oldalból idézve: הלכה כמשנה סתם. Az ismert szabály így hangzik: הלכה כסתם משנה és Jebámot id. helyén és így áll. — Miután St. a talmudból idézte a bizonyítékokat, hogy Akiba is összeállított egy misnát, hivatkozik Epiphaniusra is, ki azt mondja, hogy a zsidók négyféle hagyományt ismernek: Egy Mózes nevét viseli. A második Rabbi Akibáét. A harmadik ludáét. A negyedik a Hasmoneusokét. (19. lap). St. azt hiszi, hogy Epiphanius Mózesnél משנה Deuteronomiumra gondolt, nyilván a „Deutero“ miatt. Ilyen tévedés nem imputálható neki, hiszen Epiphanius „az ősök hagyományá“-ról beszél, minek Mózes törvénykönyvét nem tarthatta. Azt hiszem, hogy a zsidók למשה מסיני törvényekről beszéltek neki. A negyedik pedig a השמנאים בית דין של השמנאים-ra utal. — 22. lapon arra, hogy a misna a tóra szavát, melyre a törvény vonatkozik, nem idézi, felhozhatta volna az első misnát: Mikortól kezdve olvassák a Semát. Ez annál inkább helyén lett volna, mert a talmud maga kérdezi, hogy „mire vonatkozik a tanna“ és azt feleli: a tóra szavára. Implicite ki van mondva az, hogy a tóra szavát nem szükséges idézni, mert az ismeretes, amit St. helyesen bizonyítani kíván.

23. l. Hogy a traktátusok a terjedelem szerint rendezettek, helyes. De talán nem pusztán pedagógiai okból, mint Hoffmann mondja, mivel t. i. az elején a tanulók nagyobb buzgalmat mutatnak, mert hiszen a próféta könyveket is a terjedelem szerint rendezte a talmud. Oly elv különben, amely az antik irodalomban, a Koránban és máshol is érvényesült. — Ugyanott. A ש"ס terminushoz lásd cikkünket folyóiratunkban XXV. (1918), 48—50 (németül Freie Jüdische Lehrerstimme 1918). — 33. l. Az első tized nem

a papoké, hanem a levitáké. Ezt 35. lapon St. maga is mondja. Talán csak nem szabatos a kifejezés.

99. l. „A tóra úgy beszél, mint az emberek“ szabály דברה és nem תורה szóval kezdődik. — 101. lap. Nachum is Gimzot már, ha jól emlékszem, Derenbourg azonosította העמסוי-val, vagyis עמסוי = גמזו csekély kiejtési különbséggel. St. mindenestre említette volna ezt, ha esetleg nem is helyesli. נשיא = רבן. A kettő együtt sohasem fordul elő. Nem mondják Rabbán Gamliel a patriarcha, de mondják Rabbi Jehuda a patriarcha. Hogy Hillel, Sammai és más régi írástudók nem nevezetnek sem Rabbinak, sem Rabbannak, azért van, mert ezek a címek mint terminusok akkor még nem léteztek. Nem pedig azért, mint St., az általános felfogás szerint, 120. l. jegyz. mondja, hogy a puszta névvel való nevezés „külön kitüntetés“. — A nyomás korrek, csak néhány sajtóhiba tűnt fel. 77. l. közepén olv. מארץ (nem — ב) a „Hazofeh“ címében. — 78. olv. Hai (nem Gai). — 102. olv. משכן (nem משפן). — 126. olv. Ginzberg.

Fellette szükséges és hasznos munka.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Jób könyve.

(Torczyner H., Das Buch Hiob. Eine kritische Analyse des überlieferten Hiobtextes, Wien—Berlin 1920. IX, 342, 8°).

A biblia bölcséleti költői műve, Jób könyve, már az ókorban legalább két verzióban létezett, amint a LXX. (görög) fordítás mutatja, hol a maszoretikus szöveg jelentékeny részletei hiányzanak. Ha fel is tesszük, hogy a régi fordító egyes kitételeket meg nem értés folytán hagyott ki, és azt is, hogy a görög szöveg az évszázadok folyamán e magában álló nehéz költői műnél kárt szenvedett, nem valószínű az, hogy azonos alapszövegnél az eredeti és a fordítás között akkora eltérés álljon be. Fel kell tenni azt, hogy a nehéz héber szöveg a másolásnál is romlott és így eleve jogosult a szövegkritika. A feladat, amelyre T. vállalkozik, az, hogy a bibliában található nyelvi és gondolatbeli párhuzamok alapján állapítsa meg az eredeti (ősi) szöveget, amihez a gondolatpárhuzam felhasználása is hozzájárult (IV. lap). Az eredmény, amelyre T. jut, saját szavai szerint a következő:

„A dialógus beszédeiből nemcsak alkalmilag kerültek egyes darabok más helyre, hanem a dialógus felosztása beszédekre sem származik ránk származott rendjében a költőtől, hanem valamely gyűjtőtől vagy másolótól. Ez a költeményt nem találta teljességében és rendezve, hanem jórészt csak töredékekben, melyek különböző terjedelműek voltak. Ezeket a töredékeket saját ítélte szerint állította össze és ő volt az, aki egy felirattal új szónok szájába adja a szót mindenütt, ahol ő ugyanannak a szónoknak nem tulajdonította a beszéd folytatását . . .

A könyv számos helyén, ahol összefüggéstelen és gyakran egymásnak ellenmondó mondatok következnek egymásután, többnyire valóságos töredékek, gyakran különböző beszédekből, állnak egymás mellett, melyek eredetileg nem tartoztak együvé. (V. l.)

A szöveg romlottságát T. az íróanyaggal magyarázza (a szöveg nehézségén kívül), amely a papyrus volt, mint az aram papyrusok mutatják. „De ha pergamentkéziratra gondolnak is, a mi a kultuszban nem használt költeménynél nem valószínű, e drágább anyaggal még jobban takarékoskodtak, úgy hogy a késői másoló a sűrűn beírt, az idő fogától többé-kevésbé megrágott lapokkal vagy lapocskákkal szemben még tanácstalanabbul állott.” (VII. lap.)

Ez semmiképen sem áll. Az íróanyag kérdését behatóan tárgyaltam az „óhéber könyvben” és a zsidó és nem zsidó adatok alapján arra a megdönthetetlen eredményre jutottam, hogy Izráel-Juda nemzeti íróanyaga a bőr volt. Nem akarván a drága íróanyag korában, melyhez ismét eljutottunk, a papirost ismétlésekre pazarolni, utalok idézett könyvem 11—33. lapjaira. A biblia korában Judában nem használtak papyrust, amely csak később került Palesztinába, de akkor sem írtak könyveket papyrusra. Az aram papyrusok, amelyek az 5. századból (időszámításunk előtti) származnak, nem szolgálhatnak analógiával, mert először Egyiptomból erednek, másodszor nem könyvek, hanem okmányok. Nem áll meg továbbá az a felelés, hogy „lapok és lapocskák” voltak, mert az egész ókori világ, persze a zsidók is, tekercsekre (rotulus, Rolle) írták a könyveket, ilyenek a hivatott aram okmányok is, nem lapokra. Említett könyvem második fejezete (33—41.) ezzel a három teljesen biztos mondattal kezdődik: „Az ókorban a könyvek úgy a zsidó, mint a nem zsidó világban tekercsalakban léteztek. Könyv (כֶּתֶב) alatt kizárólag tekercset képzeltek, amint Ézsaiás nagyszerű képe mutatja: „Az ég összegöngyöldök, mint a könyv,“

(34. 4.). Jób ellenfele vitáitát „koronául akarja feje körül tekerni (31., 35., 36).“ (34—5. lap.) Szerzőnk figyelmét kikerülte a Jób mondása is. Nem lehet tehát lapról beszélni („wohl weil es noch mit auf demselben Blatte der Handschrift stand.“ (VII.) A kiinduló pont tehát, hogy a lapokat hamisan rendezték el, oly feltevés, amelyet Sigfried Kohelet könyvére állított fel, ellenkezik a könyvtörténettel és alapján rendíti meg T. művét. Megdől ezzel szerző messzebb menő következtetése amelyet így fejez ki: „A Jób könyvén nyert szövegkritikai módszer a biblia poetikus iratainak más darabjain is helyesnek fog bizonyulni“ (VIII. lap). Szerző hangsúlyozza, hogy eredményeit keresetlenül találta és hogy állítását (thesisét) csak a részletek egyetemes szemléletéből lehet megítélni. (IX.) A történelmi tényeknél azonban nincs helye az okoskodásnak.

A részletekbe nem megyünk bele, mivel ezekről más fogja az olvasókat tájékoztatni. Ez alkalomból csupán egy versről bocsátunk közre egy régebbi észrevételt. Elifaz első beszédjében kifejezi azt, hogy az embernek nem lehet igaza Istennel szemben, ki „szolgáiban sem hisz és angyalaiban is talál gáncsolni valót.“ „Hát még azokban, kik agyagházakban laknak, akiknek porban van alapjuk, összezúzzák őket hamarabb a molyndát. Reggeltől estig összezúzatnak, észrevétlenül elvesznek“ (4, 19—20.). Az aláhuzott szavak héberül így hangzanak: יִרְבְּאוּ לִפְנֵי עֵשׂ מִכֶּכֶּר לְעֶרֶב יִכְתּוּ, mint az utána következő יִכְתּוּ és a következő יִכְתּוּ és a következő יִכְתּוּ.

A nehézség az, hogy יִכְתּוּ-nak nincs alanya. Azt hiszem, hogy a szóelválasztásba hiba csuszott be és így olvasandó: יִכְתּוּ, mint az utána következő יִכְתּוּ és a következő יִכְתּוּ azt jelenti: „szétzúzatnak“ és יִכְתּוּ is pontosabb, mint יִכְתּוּ.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

A londoni rabbiképző 6. kiadványa a háboru folytán csak most került kezünkbe. Kirkiszáni ismert karaita filozófus és polémikus tórakommentárjának bevezetését bocsátja benne közre **Hirschfeld H.**, a zsidó-arab irodalom régi kutatója „Qirqisani Studies” címmel (Jews' College. Publication No. 6. London 1918). Ez a kommentár, amely 940 körül íratott, Száadja gáon kommentárját becsüli és általában azt mutatja, hogy Kirkiszáni nem volt oly elkeseredett ellensége a rabbanitáknak, mint a karaiták általában (9. lap). H. behatóan szól Kirkiszániról, mint bölcsészről (12—22) és pszichológiájában feltűnő egyezést talál Száadjaéval (21). Ezután szól H. szentírásmagyarázatáról és bebizonyítja azt, hogy nemcsak a legrégebbi exegéták közé tartozik (23—31), hanem az első héber grammatikusok közé is (31—38). Boldogult Bacher azt mondta a korában ismert adatok alapján, hogy nem ismeretes egy karaita sem, aki Száadja előtt héber grammatikával foglalkozott volna (Die Anfänge der hebräischen Grammatik 2. I.), de azóta előkerült egy grammatikai észrevétel oly karaitától, aki száz évvel Száadja előtt írt (32). Miután H. Kirkiszáni grammatikai észrevételeit részletesen bemutatta, kiadja az arab töredéket, melyen tanulmánya alapszik (39—59), még pedig arab (nem héber) betűkkel, amit a bevezetésben igazolt. Érdekes tanulmány.

*

Strack H. L., a berlini egyetem teológiai tanára, ki 50 esztendő óta foglalkozik a talmuddal és a zsidó irodalommal és e körből nagybecsű műveket bocsátott közre, pl. a „Bevezetést a talmudba”, amely ép most jelent meg 5-ik kiadásban, legújabbán 36 nagy oktáv lapra terjedő röpiratot bocsátott közre e címen: „Jüdische Geheimgesetze?” (Berlin 1920). Az öreg tudós a fiatalokat megszégyenítő erővel száll síkra azok ellen, akik a talmudot és Sulchan Árukot megrágalmazták. Német és tudós lévén, nagy alaposággal és tényekkel védi az örökös két vádlottat a sanda mészárosok ellen, akik nem oda ütnek, ahova néznek. T. i. talmudot mondanak és zsidókat gondolnak. Miután Strack a hamis állításokat megcáfolta, a zsidó titkos iratokra vonatkozó híresztelésekről szó szerint azt mondja, hivatkozva arra, hogy ugyanezt már több mint három évtized előtt állapította meg. A ritkított betűkkel nyomtatott mondat így szól:

„Es gibt keine jüdischen Geheimschriften. Innerhalb des gesamten Judentums gibt es weder eine Schrift noch eine mündliche Tradition, welche kundigen Christen unzugänglich wäre. Weder suchen die Juden vor den Christen etwas zu verbergen, noch können sie vor ihnen etwas verbergen”. Ezen nyilatkozat után így folytatja: „Jetzt muss ich trotz starkem Ekelgefühl nochmals zum Worte greifen. Möchten viele erkennen, dass das Geistes Schwert des Zweihundsechzigjährigen noch nicht stumpf geworden” (7. lap). Az igazságszeretet meghaló példája.

A II. fejezet címe: „A zsidó vallástörvény állítólagos alávalóságai” (Talmud és Sulchan Áruk). Éles szavakkal ostromozza a hamisítókát, idézi a S. Á. kommentátorainak nyilatkozatait a nem zsidókról, végül a hitközségek és rabbik két autoritativ nyilatkozatát a zsidóság hitéről és erkölcséről. Ezek után Rohling és Ecker tevékenységét világítja meg (19—23). Szenzációs sikere volt *Dinter* regényének: „Die Sünde wider das Blut. Ein Zeitroman”. Ezt bírálja Strack művészi, tudományos és hazafias szempontból és kimutatja, hogy bűn mindhárom ellen (24—30). Végül „a cionbölcsék”-kel üzőtt szédelgést leplezi le (30—36). „A jövő az igazságé”. Ezzel a mondással és 2. Timoteus 2,5 és Efesusbeliek 6,14 idézésével fejezi be az igazság és tudás fegyvereivel vívott irodalmi harcot. Szerző, aki a keresztények közt a rabbinikus irodalom legnagyobb ismerője, a zsidóellenes régi és új irodalomban is nagy jártassággal bír. Mindenek felett azonban az igazság bátor bajnoka.

*

Az „Aus Natur und Geisteswelt” c. gyűjteményben, melyre zsidó vonatkozásai szempontjából folyóiratunkban külön tanulmányban méltattunk, látott napvilágot **Elbogen I.**, a berlini „Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums” jeles tanárának kis könyve „a zsidók történetéről a zsidó állam elpusztulásától” (748. szám, Leipzig—Berlin 1919.). A zsidók sorsát az általános történetből akarja megértetni és a megértést kívánja szolgálni. A gazdag anyagot négy csoportba osztja be, melyek a következők: I. A zsidók az ókorban. A) Palesztina. B) Babylónia. C) A talmud (4—28) II. A zsidók a középkorban (600 1500). A) A zsidók az iszlám országokban. B) A zsidók a kereszténység országában (28—69). III. A zsidók az újkorban (1500—1750). (69—89). IV. A zsidók a legújabb korban (1750-től kezdve) (89—123). Befejezésül

statisztika és név- és tárgymutató. A statisztika 1914-ből való és becslése szerint összesen 12—13 millió zsidó él a világon, a legtöbb Orosz- és Lengyelországban, az utóbbiban kerekén 4—4 és az előbbiben 1·7 millió, valamint az amerikai Egyesült-Államokban, hol számuk 2—3 millió lehet. A legsűrűbben laknak a régi Lengyelországban, hol a lakosságnak majdnem 14 százalékát teszik. Az arányszám tekintetében következnek ezután Galicia (kerekén 11%) és Bukovina (kerekén 13%). De ezt csak mellékesen, a háboru itt is nagy változásokat idézett elő, leginkább Amerika és a szent földre nézve, mely utóbbiban az arányszám 14 százalékról máris legalább 20-ra emelkedett.

A négy szokásos nagy korszakon belül az anyag ügyesen van elrendezve. Nagy vonásokban rajzolja szerző a nép politikai, társadalmi és szellemi életét, világos és vonzó képekben. A történet főbb pontjai kidomborodnak, a tömött stílus mellett is közérthetően. Elbogarászva urálja az anyagot és a kutatásoknak végeredményeit dolgozza fel. Ily rövid téren többet mondani nem is lehet. Az álláspont a liberális kritikáé, itt-ott a szélső balszárnyé. Elfogulatlansága folytán a műveltek minden rétegének, felekezeti különbség nélkül, megfelelő olvasmány, a nem zsidók között bizonyára a zsidó nép igaz ismeretét fogja előmozdítani.

A részletekre nézve kevés észrevételünk van. A bibliában és az aram pápyrusokban előfordul „Machszeja” személynév. Az egyik babylóniai főiskola székhelye hagyományos olvasás szerint Mala Mechaszja volt és nem vagyok biztos benne, hogy Machszeja olvasandó, mint szerző 16. lap teszi. Helyesen mondja szerző, hogy a próféták és hagiografák összefoglaló neve „Kabbalá” (hagyomány), de népszerű könyvben nem indikált e szó ilyen használata, mert az olvasók alatta a másik Kabbalát, a misztikus tant értik (18. l.). Hillel a neve alatt tradált „hét exegetikai szabályt” nem „teremtette,” hanem csak összeállította (21. l.).

Felette tanulságos fejezet a „Gazdasági állás” című (53—60). Egy évezredig is tartott, míg a zsidókat a földmivelésből kiszorították. A feneketlen adózásnál is szomorúbb a sokféle rablás, melyben a pálma III. Henrik angol királyt illeti meg (54), de Zsigmond császár (magyar király) is nagy leleményességet mutatott a zsidó adózás terén. „Wie im Handel, sind die Juden im früheren Mittelalter im Handwerk und in der Industrie anzutreffen. Vom leichtesten bis zum schwersten haben die Juden alle Gewerbe

betrieben, sich als Schmiede, Maurer und Gerber ebenso betätigt wie als Bäcker und Schneider. Wie sie in Italien und Spanien in Bergwerken arbeiteten, so betrieben sie bei Naumburg eine Saline. Gewisse Gewerbe haben sie geradezu monopolisiert, so in allen Mittelmeerländern die Seidenweberei; sehr stark sind sie in der Glasindustrie vertreten“ (56). Megjegyzendő, hogy orosz és lengyel területen mai napig nagy számban vannak zsidó bányászok, kovácsok, kőművesek s egyéb nehéz munkások. A bádigosok magyar vidéken rendszerint zsidók. A középkor a zsidókat lassanként minden mesterségből kiszorította és végül csak a pénzkereskedés maradt meg. Ezt kolostorok, nagy urak, lombardok és mások is ülték az egyházi tilalom ellen, de csak a zsidók pénzköveteléseit „redukálták”, „engedték el”, míg végre Wenzel császár (1378—1400) rendszeresen használta ki saját meggazdagodására, „megölte az adósságleveleket”. Clairvauxi Bernát, igazságos és nagylelkű szerzetes, azt mondta, hogy a keresztények, hol nincsenek zsidó pénzemberek, kegyetlenebbül üzik ezt a mesterséget (58—59). Könyvünkben az irodalom kevés tért foglal el, inkább politikai történet. Ezt az antiszemitizmus és cionizmus leírásával fejezi be. Szép könyv.

*

Értékes cikkekké jelent meg az idei **Amerikai Zsidó Évkönyv** (American Jewish Year-Book, 5681). Kaplan Hyman, az ottani Zsidó Társadalomtudományi Intézet tagja, a zsidó társadalmi szervezetekről és a társadalmi vizsgálódásoknak központi megszervezéséről értekezik. Hallf S., a francia hadsereg kapitánya, az elzász-lotaringiai zsidókról ír, tekintettel különösen ezen területnek Franciaországhoz történt visszacsatolására. Dr. Faillovitch, az ismert kutató, az abessziniai fekete zsidókról, a falasákról, közül újabb adatokat. Közli az évkönyv a békeszerződésnek a kisebbségek jogaira vonatkozó részeit, valamint a (még véglegesen meg nem erősített) török békeszerződésnek Palesztinát tárgyaló rendelkezéseit. Anglia, mint ezen ország mandátáriusa, „felelős lesz a tekintetben, hogy az angol kormánynak eredetileg 1917. november 2-án tett nyilatkozatát hatályba léptesse.” A lefolyt évről szóló beszámolás referál az oroszországi, lengyel és főleg ukrán zsidó üldözésekről és az antiszemitizmusnak egyebütt is való próbálkozásairól. Oroszország széthullása folytán most már minden ország közül az Egyesült-Államokban él a legtöbb zsidó; az évkönyv statisztikai kísérletet közöl a zsidóknak az ujonnan alakult államok területén való megoszlásáról.

*

A mult évfolyam 63. lapján jeleztük, hogy Jeruzsálemben **Talmudi Konkordancia** készül. Közben megjelent a misna konkordanciájának első füzeté latin és héber címmel. *Kassovsky H. Jésudól*, aki ezt a munkát rég előkészítette, de nem tudott boldogulni, amíg *Horovitz* Jenő egykori magyar, most pedig jeruzsálemi rabbi, aki különösen a jötevés terén mint a hollandi Kolel feje nagy és közelismerést kiérdemelt tevékenységet fejt ki, a kezébe nem vette az ügyet. Ő írta az előszót is, amelyben a talmudi konkordanciát is bejelenti és ő hozzá intézte *Samuel H.* főkormányzó azt a levelet, amelyben az ajánlást elfogadja és amely a művet díszíti. Az előtűnk levő fasciculus **א**-tól **ב**ig **ב**et öleli fel és 216 negyedrétű lapra terjed. Minden oldalon három hasáb van; papiros és nyomás szép, az apró betűk jól olvashatók. A berendezés olyan, mint a bibliai konkordanciáé. A címszót rövid és világos szómagyarázat vezeti be. Mint Mandelkern konkordanciájába a tulajdonnevek és a partikulák is fel vannak véve, de nem külön-külön csoportban, hanem csak egyben, ami nagyon helyes. A misnaszövegnek, mint ismeretes, három verziója van: 1. A misnájóté, 2., a babyl. és 3., a jeruzsálemi talmudé. Azonfelül szövege nem oly megállapodott, mint a bibliaé, különösen a szavakra nézve, ugyanezért jegyzetek kísérik, melyek az eltéréseket könyvelik. A mű végén bizonyára lesz általános tájékoztató, amely előadja az elveket, amelyek szerint, és megjelöli a kiadásokat, amelyekből a konkordancia készült. Az alkalmazott rövidítéseket nem fogja mindenki megérteni. Lapozván a műben, megállapíthatjuk, hogy a nyomás korrekt. Csupán egy apró sajtóhiba ötlött fel a 7. lapon **שמאברין** alatt, hol **ב' (מאברות)** helyett **ב'** olvasandó. A füzetek gyorsan fogják egymást követni. Az egész mű ára 10 Sterling lesz, előfizetőknek jóval olcsóbb.

*

A misnakonkordancia serényen halad előre, megjelent a második füzet is, amely 317—512 lapra terjed és a hé betű majdnem teljes. Levélbeli értesítés szerint a nyomás a zajin betűig bezárólag kész. Nincs immár kétség afelett, hogy ez a mű létesülni fog. Igen érélyes kezekben van, *Horovitz Jenő* rabbi kezében, ki az ügy minden pontjára kiterjedő magánlevelében arról értesít, hogy a fennforgó kedvezőtlen gazdasági viszonyok dacára sikerre fogja vezetni a nagyobb mű ügyét is, a talmudi konkordanciát. Ebben a legnagyobb alkotásban magyar tudósokra jelentős szerep

vár. Visszatérve az előtűnk fekvő részre, azt látjuk, hogy a címszók élen rövid, tömött, de beható értelmezés adatott. Pl. **בין כו. כה. ב** élen (320, 328, 338. lap). Ebben, valamint technikai tekintetben, beleértve a szép sűrű nyomást a bibliai konkordanciákat felülmúlja. Lexikális szempontból jelentős előnye, hogy a constructiót is számba veszi, illetve a címszóban feltünteti. Hogy mennyire megkönnyíti a misna tanulmányozását, látható pl. a Bét-Sammai és Bét-Hillél cikkből, hol együtt van a két iskola minden vitája. Történelmi szempontból is igen jelentős. Hasonló a bajit (ház) cikk, melynek segítségével a palesztinai házról az ókorban képet lehet adni. Feltűnő kevésszer említi a misna a zsinagógát (bét ha-kneszet 372. lap). Mindössze 16-szor. Még kevesebbszer a tanházat (bét ha-midrás) mindössze 10-szer. Példa arra, hogy a dolgok jelentősége nem jut kifejezésre azok említésének számával.

Lapozgatás után is megállapíthatjuk, hogy a nyomás korrekt. A mássalhangzókban hiba nem ötlött fel, csupán a pontozásban. Több helyen a dágés kiesett, más helyeken pedig a betűbe tévedt. All ez más pontról is, habár kevésbé gyakran. Technikai okokból a felsorolástól el kell tekintenünk. Csupán olyan pontokat érintünk, hol, úgy látszik, grammatikai felfogásról lehet szó. 343. l. következetesen találjuk **בוא** part. hífiljében a céret az első betű alatt (**בוא** stb.). Min alapszik ez a bibliai szokástól eltérő pontozás. — 402c **בוא**, helyesebben „hannaj.” 411c **בצרין** a cadebe dágés kell, mint „pikkádón”. 416a lent **אלהו**-ból hiányzik a jod. — 417 **ברכת** következetesen a kaf dágés nélkül a bibliai pontozás ellenére a szokásos kiejtés szerint. — 525a, 4. sor alulról. Az idézett mondatban van **לך** de nincs **דא**, a mely címszó alatt áll. Csoda, hogy e tömeg szóban nem csuszott be több sajtóhiba. A gyönyörű mű befejezése a rabbinikus tudománynak ünnepnapja lesz.

*

Az „**Etika a talmudban**” c. munka az épen megjelent II. részszerrel teljes lett. A szerzők: *Hevesi S., Weisz M. és Blau L.* az anyagot felosztották egymás közt oly módon, hogy a szorosabb értelemben vett etikai részt *Hevesi*, az érénytant *Weisz*, a talmudról általában és az emberszeretetről szóló fejezeteket *Blau* írta. A két füzet tartalma. *Első rész*: I. Bevezetés (H.) II. A talmud (B.) III. A munka (W.) IV. Adás vevés, kereskedelem (W.) *Második rész*: V. Kanatvétele, uzsora (W.) VI. A felebarát becsülete (W.).

VII. Rágalmazás (W.). VIII. Szerénység (W.). IX. A családi élet (H.). X. Nem-zsidókról (W.). XI. Emberszeretet (B.). XII. Befejezés (H.). A második rész (120 lap) valamivel terjedelmesebb az első résznél (102 lap), de együttvéve sem elegendő a sokfelé ágazó tárgy kimerítő előadásának felöllesztésére. Helyesen mondja Hevesi a „Befejezés”-ben: „Az ismertetett idézetek és ölhözott adatok nem tarthatnak számot teljességre és nem merítik ki az anyagot. Köteket lehetne írni és mind nem volna elegendő ahhoz, hogy teljes képét adja a talmudban megnyilatkozó nemes és magas etikai szellemnek... Csak mutatványokat adunk... hogy etikai vademecumot adjunk az olvasó kezébe” (113. l.). Nagyobb méretekből és rendszeresen kellene közönségünket a zsidóság tanairól és eszméiről, multjáról és jelenéről felvilágosítani. Szélesebb rétegekhez csak nyomtatott szóval juthatunk el. Minden irányban gyümölcsöző vállalkozás lenne. A két rész, mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat XLIV. kötete jelent meg. Hevesi és Bánóczi szerkesztették. Ára mindkét résznek 20 korona, ami felette olcsó ár.

*

Cowley A., *Jewish Documents of the Time of Ezra*. Translated from the Aramaic, London 1919. Ebben a könyvben C., ki az első aram papyrusokat mintaszerűen adta ki, szélesebb közönség számára lefordítja az összes aram papyrusokat. Tartalom szerint 36 számmra osztotta a papyrusokat és végül az Achikar és a Darius behistuni feliratának töredékeit adja. Valamennyit kifogástalanul, már amennyire a sok homályos töredék engedi. Az egészet tanulságos bevezetés előzi meg, amely az anyag szuverén ismeretéről tesz tanúságot. A tudomány szempontjából kíváncsok, hogy C. kész munkája, amely, mint nekem magán levelében írja, az összes papyrusokat fordítással és kísérő jegyzetekkel tartalmazza, minél előbb lásson napvilágot. A nyomtatás Angliában is nehézségekkel jár. A részletekre nézve csupán egy megjegyzést teszünk.

Az egyik papyrus (Cowley 21. szám, Sachau 36. lap) egy levél, melyet Chananja ír az elefantinei papokhoz. Ebben a 419-ben kelt üzenetben az foglaltatik, hogy Darius király levelet küldött Arsameshez, hogy a zsidó helyőrség tartson husvétot „Számoljatok 14 napot Niszan hóban és 15—21 Niszanban 7 napig kovásztalan kenyér legyen”. Ne egyenek kovászosat, ne láttassék házukban, ne igyanak sört. Világos, hogy az ünnep megtartására engedély

kellott, hisz azt is üzeni Chananja, hogy „ne dolgozzanak”. De ebből nem következik, hogy a perzsa király hozta be a zsidó husvétot, mint Cowley lehetségesnek tartja (XVI. lap). Ez a levél legrégibb példája a későbbi korból ismert szokásnak, hogy Jeruzsálemből tudatták az ünnep napjait, a kalendárium Jeruzsálemben állapítatván meg. Különben még egy cserépdarabon olvasható a „peszac.” (Cowley XVII. i. jegyzet). Talán husvéti edény volt.

*

A Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins utolsó füzeté (43, 3—4) első helyen ismerteti a németek tudományos munkásságát Palesztinában a háború alatt (Ali). Két közlemény meteorológiai tartalmú. A legérdekesebb cikk Thomsenén, amely összeállítja Jeruzsálem városának és környékének latin és görög feliratait. A cikk még nincs befejezve. A folyóirat sajnos összezsugorodott, mint a többi.

*

Grünwald L., ki már több héber iratot és értekezést bocsátott közre a magyar zsidók történetéhez, különösen a magyar zsidók belső életéhez, legújabbban a Rosenthal család történetét írta meg (Toldót Mispachát Rosenthal, Budapest, 1921). A család, atya és két fiú, Naftáli (1727—1799), Elia (1758—1833), Salamon (1764—1845), zsidó tudást műveltséggel párosítottak. Rosenthal Salamonnak nagy könyvtára is volt, melyet Zunz említésre méltónak tartott. Miután Kaufmann Dávid és Büchler Sándor s mások a család több levelét kiadták és életükről képet adtak, most Grünwald mindent összegyűjtött (önálló füzetekből és héber folyóiratokból, a M. Zs. Szemléből és az IMIT Évkönyveiből) és külön monografiát bocsátott közre az egész családról, melyben másokról is szól, kik a család kötelékébe tartoztak vagy vele összeköttetésben állottak. A könyv ára magyaroknak 20 korona és kapható a szerzőnél (Budapest, VI., Király-utca 57., II. 3.). Igen érdekes olvasmány.

*

A következőkben a rendelkezésre álló tér mértékében bemutatunk Eisenstein I. D. az Ocar Jiszráél tíz kötetes héber Encyclopédia nagyérdemű kiadója által közölt 6 néber kötetet. Mind a 6 az említett Encyclopédia alakjában (nagy negyedré) és külső kiállításban. Béke időben sem igen látott a héber vagy zsidó irodalom ily könyvremekeket, sem a papiros, sem a nyomás tekintetében. A

háboru alatt láttak napvilágot és így kezünkbe csak most jutottak, a kiadó kedvességéből, más módon egyelőre amerikai könyvekhez nem juthatunk. Nem mulaszthatom el, hogy a kiváló írónak és kiadónak e helyen is köszönetet mondjak a magam és a Szemle nevében. A műveket megjelenésük sorrendjében ismertetjük, mint mondtuk röviden, azaz a tartalom jelzésére szorítkozva

*

איצר מדרשים *Ozar Midrashim* I–II., New York 1915, nagy 4°, 605 kéthasábos lap (I., 275 és II., 276–605). Ebbe 200 kisebb midras van összegyűjtve, a Jellinek által kiadott Bét Hamidras c. 6 kötet valamennyi midrásán kívül számos más egyéb gyűjteményekből, még pedig ábécé sorrendben. 175 midrashoz E. bevezetést írt, pl. ב. alatt Mechilta, úgy hogy műve encyclopedikus szótára a midras irodalomnak. Ezonkívül ad tárgymutatót, bibliográfiát, idegen szavak lajstromát és általános bevezetést. A szöveget jegyzetek kísérik, hol ez szükségesnek mutatkozik. Ilyen *Corpus Midrasicum* még nem volt, biztosítja a kis midrasokat az elkallódás elől. A kiadó helyesen járt el, midőn a tartalomra való tekintet nélkül vette fel a midrasokat és így a mystika is belekerült. Kézírt anyag nincs ugyan, de a sokfelé elszórt részletek egy helyen vannak együtt és könnyen megtalálhatóan elrendezve. Észrevételünk nincs.

*

איצר דינים ומנהגים. A digest of Jewish laws and customs, New-York 1917 466 kéthasábos nagy negyedréti lap. Ebben a mindennapi életre és a zsinagógai Istentiszteletre és egyebekre vonatkozó szabályok, szokások stb. vannak összegyűjtve, ha jól számláltam 84 műből. E. azt mondja, hogy nem a tudósok, hanem a nép (baalé battim) számára állította össze, kik a mai nyugtalan életmód mellett nem érnek rá minden kérdésnél forrástanulmányokat végezni. Ő tehát szótár alakjában adja a *dint*. Csak azokat, melyek még érvényben vannak. Részben ugyanaz, ami az Encyclopediában van. Nem lévén történeti célja, nem jegyzi meg **בומר** alatt, hogy ez a cenzura szava. Ugy látom, hogy több van benne, mint a mennyit a **דין** szó tartalmaz. Világos stílusban írt hasznos munka, amely a vallásos élet emeléséhez is hozzá fog járulni.

*

A harmadik mű:

איצר דרושים נבחרים ילקוט לתורה נביאים וכתובים

New-York 1918., 398 kéthasábos nagy negyedréti lap. Ebbe E. a talmudból és midrasból összegyűjtötte a legszebb mondásokat, tekintettel lévén a mai korra, hogy a hitszónokok készen találják az anyagot. Rendezte pedig (mint a Jalkut) a biblia sorrendjében versről-versre. Kiválogatja a gyöngyöket. Céljának megfelelően a legerősebb olvasatokat vette fel a szövegbe, az idegen vagy ritka (nem világos) szavakat a szövegben magában magyarázta, úgy hogy mindenki könnyen olvashatja ezt az új Jalkutot. Olvasó a héberül tudó közönség lenne, de rabbik és hitszónokok is. Az utóbbiakra nézve bizonyára nem fog csalódni. A bibliai helyek lajstromán kívül kimerítő tárgymutató is van ábécé sorrendben, amely a munkát tudományos célra is hasznavehetővé teszi. Különben is érdekes olvasmány.

*

A negyedik mű címe: *Ozar Perushim we-Ziyurim el Hagáda shel Pesah* — **איצר פרושים וציורים אל הגדה של פסח** New-York 1920. 316 lap. A Peszach-Hagáda képekkel illusztrálva Lola által, hozzájárul az Énekek Éneke, szintén illusztrálva. Héber bibliai könyvben leány képe még nem igen volt látható, mint a mi kiadásunkban. A Hagáda illusztrációi szintén modernnek, naturalisztikusak, még a kinnim is megjelennek egy férfin és nőn, kik lefésülni iparkodnak őket. A mű jelentősége a régi kommentárok gyűjteményes kiadásában van. Tíz kommentár van együtt. Abarbanel (רבה פסח), Machzor Vitry, Sibbólé Haleket, Kolbo, Abudarham, Alsech, Liva bar Becalél (Hohe R. Böw), Hurwitz Jesaja (של"ה), Emden Jákob (יעב"ץ) és a vilnai Gáon kommentárjai. A 3. részben a peszach ünneppel összefüggő tárgyak vannak: történet, legendák stb., épügy a „dinim”. Említésre méltó, hogy a samaritánusok husvétí bárány áldozata képben is be van mutatva és a karaitákról is van szó. Mint látjuk, érdekes és tanulságos gyűjtemény.

Az ötödik mű „Ozar D'raschoth“ (New-York 1919) három részben 260 héber nyelvű prédikációt ad régi kiváló szónokoktól, összesen tiztől. Ezek: Rabbenu Nisszim (12 prédikáció); Juda Minz (mh. 1509); Juda Leone (mh. 1503 körül); Menachem Raba (mh. 1605); Leo Modena (mh. 1648); Azarja Figo (mh. 1647); Jónátan Eibenschütz (mh. 1768); Efrajim Luntschitz (16-ik század); Hirs Vajdiszlav (műve nyomtatott 1801); Juda Léb Edel Halevi (műve 1803 és 1861). Azon kívül még öt újabb szónok van képviselve. A 12 prédikációt nem Juda Minz, hanem Juda Katzenellenbogen írta, aki még életében nyomatta ki művét. Eisenstein kifejezetten azonosítja a két szerzőt, kik közt 100 év van. A Midbar Jehuda nem „חם“¹², hanem „שם“¹³ lett kinyomtatva (V. lap ellen). A beszédek a kiadó alkalom és tárgyak szerint rendezte. A nagy szónokok többsége olasz volt és a renaissance korában élt. 402 lapon elég anyagot találnak a szónokok, kik számára a mű készült.

*

A „Central Conferenc of American Rabbis Yearbook“-jának XXX. kötete a szokásos fényes kiállításban és terjedelemben (416 sűrűn nyomott lap) jelent meg, amelyben ez a nagy rabbi-egyesület 1920. évi működéséről és 1921. június havában tartott közgyűléséről számol be. A munkafelosztás elve teljes mértékben van keresztülvive, amint a sok bizottság mutatja. A bizottságok nemcsak vannak, hanem dolgoznak is. Még pedig minden kérdésre kiterjedőleg. Célunkhoz képest csupán néhány pontot említünk. Az elhalt rabbik közt két magyar származású volt: Feuerlicht Jakab (217—8) és Neumann Gyula (219—20); Goldziher Ignácot 70. születésnapja alkalmából üdvözlötték (71). Strack H. L. berlini tanárnak talmudi bevezetésének V. kiadásához szubvenciót adtak (26). Dr. Feldmann Arthur a budapesti rabbik és tanárok nevében üdvözlötte az értekezletet (15. és 17. lap), kinek leveléből a 179. lapon egy részlet idézve is van. Az értekezlet tiltakozó határozatot hozott a „Velencei Kalmár“ olvasása ellen a középiskolában és a

küzdelmet máris megkezdte, még pedig meglehetősen sikerrel (42). A rabbiképzés nehéz problémáját szintén tárgyalták (57); ugyanazok a bajok vannak, mint az egész modern világban. Elhatározták Guttman Mihály talmudi munkája kiadásának támogatását (76). Sok fontos kérdés tárgyalatott, de még csak a tudományos jellegű előadások címeit jegyezzük fel. Koch S. a zsinagógához nem csatlakozott zsidó problémájáról értekezik (222—238). Scharf Leó, a közgazdaságtan egyetemi tanára, „A vallás és a zsinagóga“ című értekezést bocsát közre (239—248). Lazaron M. S. azt a kérdést fejtegeti, hogy a bevándorlás miképp érintette a vallásos helyzetet? (249—267). Zielonka M. a szociális szolgálat és a vallás viszonyáról elmélkedik (268—293). Grossmann L. a vasárnapi iskoláról beszél (294—309). Fineshriber W. H. értekezésének címe: A theologia hanyatlása a nép vallásában (309—316); Grossmann S. H. pedig ezt a kérdést vizsgálja: „Mi a zsidóságnak mint vallásnak reális befolyása a jelenkori zsidóra?“ (317—325). A legterjedelmesebb értekezés címe: „The Jew in Economic Life with Special Reference to Poland“ (326—360). Forster S. a vallásos nevelésről beszél (361—376). Az egyesületnek közel 300 tagja van. A publikációk száma tíz melyek közt a Yearbook 30 kötete egy számmal szerepel.

*

Zunz alapvető munkája: Die synagogale Poesie des Mittelalters, amely 1855-ben jelent meg, rég kifogyott és csak felette magas árban volt nagy ritkán kapható. Hasznos munkát végzett tehát Freimann A., midőn a Zunz-Stiftung kívánságára újból kiadta. Alapul Zunz kézi példányát vette, vagyis a szerző kéziratossá bejegyzéseit, szögletes zárjelbe téve, a szövegbe felvette. Különösen a mellékletek bővültek ki, teljes 25 oldallal. Az új kiadás értékét jelentékenyen emelik ezenfelül Freimann pótlásai, amelyek 513—584. lapokat foglalják le. Ezekben Freimann a következőket adja. A lefordított versek héber kezdő szavait. Ezután következnek: I. Német név- és tárgymutató (517—539). II. Héber

versmutató (540—47). III. Az idézett versek listája, forrás megadásával (543—49). A Synagoga Poesie híres fejezetei a szenvedésekről szólók (Leiden 9—58. lap és Két újabb század 334—356 l.). Ezekben Zunz felsorolta az üldözéseket, melyek a zsidókat érték, de nem adta meg a forrásokat, amelyekből adatait merítette. Freimann nagy tudományjal majdnem minden adatra kimutat forrást, rendszerint azt, amelyet Zunz maga használt. Ez a nagybecsű forráskimutatás 35 lapra terjed (550—584). Freimann a Synagoga Poesie-t kezelhetőbbé is tette és kiadásával a szaköröket nagy hála kötelezte.

*

Rubin S., Das talmudische Recht auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung mit dem römischen verglichen und dargestellt. I. Abteilung: Personenrecht. I. Buch: Die Sklaverei. Ein Beitrag zur Lehre von den Menschenrechten im Judentume. (Wien 1920). A címben szerző már megmondja, hogy mi a célja. Az előszóban hangsúlyozza, hogy a talmud nem tartozik a „keleti jog” csoportjába. Kiemeli a talmud képviselői jogát, melyet a római jog nem ismer (3. lap). Tudommal én hívtam fel erre először a figyelmet és örülök, hogy annyira közkincsé vált, hogy senkire sem kell hivatkozni. Nem látható be, hogy miért volna szegény a keleti jogkörhöz tartozni, ha a materiális jog különben jó. Hogy a modern jogászok egy definíciót adnak, amelynek értelmében a keleti jog alsóbbrendű, ép olyan, mint mikor egy bibliakritikus a teológusnak oly definícióját adta, melynek értelmében körülbelül vele kezdődik a teológusok sora. A főpont azonban a római joggal való összehasonlítás. R. azt hiszi, hogy a talmudi és római jog egymást befolyásolták. Ennek bizonyítását nem látjuk, nem is hisszük, hogy ez sikerülni fog. Nincs történelmi összefüggés a kettő közt. A talmud a keleti joggal áll rokonságban, melyet most az ékiratokból és az aram, főképp pedig a görög papyrusokból ismerünk. Az ezekkel való rendszeres összehasonlítás kielégítőbb eredménnyel fog járni. Egyébiránt a jelen mű három fejezetből és

összesen 40 paragrafusból áll. A fejezetek címei: I. Rabszolgák megszerzése (11—29. l.). II. A rabszolga állása (30—93. l.). III. A manumissio (95—137). A jegyzetek az egyes fejezetek után következnek, ami a könyv használhatóságát nem könnyíti meg. Rubin alapos talmudtudással bír és a római jogban is járatos.

*

Kittel G., Rabbinica. Paulus im Talmud. Die „Macht“ auf dem Haupte. Runde Zahlen (Arbeiten zur Religionsgeschichte des Urchristentums I Band, 3. Heft). Leipzig, 1920. Az első értekezés azt akarja bizonyítani, hogy Abót 3., 11. misnája Pál apostol ellen irányul. Eleazar Modiimból azt mondja: „Aki a szent dolgot megszentelteleníti, aki az ünnepeket megszegyeníti, aki Ábrahám szövetségét megsemmisíti, aki a tóra ellen szemtelenül nyilatkozik, habár tóra és jó cselekedetek birtokában van, nem részesül a tulvilági életben”. Ezt fejtegeti egyv. egész íven K. és Jellinek nyomán Pál apostolra vonatkoztatja. A részleteket mellőzhetjük. G. azt hiszi, hogy az összes itt felsorolt hibák egy személyben vannak egyesítve, ez pedig csak Pálra illik. Ez nagy tévedés, mert a vav összekötő szócska ugyan, de felsorolásban „vagy”-ot is jelent. Ami mondatunk is úgy értendő: Nem részesül a tulvilágban az: aki ezt teszi vagy amaz teszi.

Szerencsésebb a második értekezés, amely ἐξουσία értelmét kutatja I. Korint. 11., 10. versében (17—31). Eredmény: ἐξουσία = aram שלטון, mellyel a j. talmud Sabbat 8b, Ézsaiás 3, 18. שרם szavát magyarázza. Eszerint fejkötőt (Kopfbinde) jelent. Két שלט gyök létezett: 1. uralkodni, 2. betakarni (valószínűleg). Az aram שלטון félreértésből az első שלט (uralkodni, birni) megfelelőleg ἐξουσία-val fordított. Megjegyezzük, hogy שלט birtoklást jelent és innen a papyrusokban κυριασται is.

A harmadik értekezés, a rabbinikus kerek számokról beszél. Ilyenek három és fél és öt. Ezekről összeállítást ad a talmudból (31—47). Az értekezések célja újtestamentumi helyek megvilágí-

tása a rabbinikus irodalomból, ami csak helyeselhető. K. alapos dolgozata figyelmet érdemel.

*

Freimann A. Die hebräischen Inkunabeln der Stadtbibliothek zu Frankfurt a. M., *Frankfurt a. M.* 1920. (K. 1. Ebrard-Festschrift). Az ősnyomtatványok száma ebben a könyvtárban 59, úgy hogy csak 41 hiányzik még az eddig ismert 100ból. 6 példány pergamentre van nyomva és 2 unicum. Ez utóbbiak Sabbat és Bába Kamma traktátusok (Soncino 1489 körül). F. röviden és mintaszerűen mutatja be e nagybecsű kincset.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Israeli schen Tempels in Hamburg 1818–1918. Herausgegeben von Rabbiner Dr. D. Leimdörfer Hamburg 1918, 105 lap, 4°. — *Perles F.*, Jüdische Skizzen. Zweite Auflage, Leipzig, Gustav Engel, 1920, VI., 266 lap, 8°. — *Hirschfeld H.*, Qirqisani Studies, London 1918. (Jews' College, Publication No. 6). — *Marmorstein A.*, The Doctrin of Merits in Old Rabbinical Literature, London 1920 (ugyanaz a gyűjtemény No. 7). — A *Patai József* kiadásában „Mi az igazság?” címen megjelenő gyűjteményben eddig a szerzők alfabetikus sorrendje szerint a következő füzetek láttak napvilágot: *Barát K.*: Kereszténység és Zsidóság. Az Egyik és a Másik. — *Cholnoky László*: A magyar irodalom és a zsidóság. — Egy halott (*Eötvös Károly*): Mi az igazság? — *Kóbor T.*: A zsidókérdésről. — *Molnár A.*: Mi az antiszemitizmus oka? — *Nagy L.*: Az antiszemitizmus négy szemközt. — *Persián Ádám*: Mi lesz a zsidókkal? — *Peszkegy B.*: Mi a zsidók bűne? — *Korcsmáros N.*: Az arányosítás. (A numerus claususról.) — *Tiszasülyi Polnay Jenő* levele: Az én kedves keresztény felebarátaimhoz Nagy-Magyarországon. — *Radnai G.*: Levél egy volt bajtársamhoz. — *Rákosi Jenő*: A zsidókérdésről. — *K. Regős L.*: Okai-e a zsidók a drágaságnak? — *Ságody K.*: Magyar érdek, antiszemitizmus, gazdasági talpraállítás, területi integritás. — *Sass I.*: Néhány szó a keresztény egyetemi ifjúsághoz! — *Szatmári Mór*: A magyar zsidók magyarossága. — *Szegedi P.* és *Radnai G.*: Zsidók az ellenforradalomban Valamennyi Budapest, 1920. — *Strack H. L.*, Jüdische Geheimgesetze? Mit drei Anhängen: Rohling, Ecker und kein Ende? Artur Dinter und Kunst, Wissenschaft, Vaterland. „Die Weisen von Zion“ und ihre Gläubigen. Berlin 1920. — *Torczyner H.*, Das Buch Hiob. Eine kritische Analyse des überlieferten Hiobtextes, Wien—Berlin 1920.

(R. Löwit) IX, 342 lap, 8°. — *Elbogen I.*, Geschichte der Juden seit dem Untergange des jüdischen Staates, *Leipzig—Berlin* 1920. Teubner, 126 l., 8° (Aus Natur und Geisteswelt 748. szám) — Concordantiae. Mischna. Omnes voces sex librorum Mischnae secundum ordinem alphabeticum. Editore David Joshua Kassovsky. Fasciculus (de a ad he. Hierosolyma [1920]). Published by the Peditum and Amarcalim Amsterdam, Palestine Office *Jerusalem*.) Megfelelő héber cím: אוצר לשון המשנה ספר המתאמות קונקורדנציה: יס"ו. — The American Jewish Year-Book 5681. Volume 22. ed. H. Schneidermann for the American Jewish Committee. Philadelphia. 1920. VIII., 524 l., 8°. — *Levinger Ehrlich Elma*, Playmates in Egypt, Philadelphia 1920. (Az utóbbi kettő a Jewish Publication Society kiadványa.) — *Goldberger I.*, Chacham Cebi Budán. (Budapest 1920.) Szerző kiadása. — *Hevesi S.*, *Blau L.* és *Weisz M.* Etika a talmudban II. rész, Budapest 19 0. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Ára 10 korona. — *Strack H. L.*, Einleitung in Talmud und Midras. Fünfte, ganz neu bearbeitete Auflage der „Einleitung in den Talmud.“ München 1921., nagy oktáv, V., 233 lap. — *Grünwald L.*, Toldot Mischpachot Rosenthal (héber nyelven), Budapest, 1921., 104 l. (Katzburg-nyomda.) Ára 60 korona. — *Eisenstein I. D.* (New-York) 5 műve 6 kötetben: 1. Ócar Midrásim. 2. Ócar Dinim u-Minhágim. 3. Ócar Derusim Nibchárím. 4. Pérusim ve-Cijjurim el Hagáda sel Peszach Ócar Derásót. New-York 1915—1920., (I. pontosabban az Irodalmi Szemlében) — *Zunz L.* Die synagogale Poesie des Mittelalters, zweite Auflage, von A. Freimann, Frankfurt am Main 1920. — *Freimann A.* Die hebraeischen Inkunabeln der Stadtbibliothek zu Frankfurt a. M., Frankfurt a. M. 1920. (K. I. a „Festschrift für F. Cl. Ebrard“-ból). — *Freimann A.*, קונטרס המפרש השלם. (K. I. Hofmann-Festschriftból), Berlin 1914. — Central Conference of American Rabbis, Vol. XXX., ed. by I. E. Marcuson [Cincinnati 1920]. — *Rubin S.* Das talmudische Recht, I., Wien 1020. — *Heinemann I.* Die griechische Quelle der „Weisheit Salomos“, Breslau 1921 (Jahresbericht des jüdisch theologischen Seminars für das Jahr 1920). — Concordantiae Mischna. Fasciculus II., *Jeruzsálem* 1920.

Bacher Vilmos emlékezete. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1921. február hó 28-án tartandó felolvasó estéjén Dr. Guttman Mihály néhai Bacher Vilmos életéről és működéséről fog megemlékezni. Blau Lajos hollandi újáról fog olvasni

Hazofeh. A mint mult számunkban jelentettük, ez a negyed-éves folyóirat, a zsidó tudománynak egyetlen héber nyelvű organuma, újból megindult. Az ötödik évfolyam első számának (1921. I.) tartalma a következő: I. Programm. II. Dr. Weisz Miksa: Genizatóredékek. (1. közlemény.) III. Dr. Guttman Mihály: A biblia egyszerű értelme és a midras módszere. IV. Dr. Hevesi Simon: Jóh könyve. V. Dr. Duschinsky Károly (London): Oppenheimer Dávid életrajza. VI. Dr. Weisz Miksa: רבי"א rövidítésről. VII. Dr. Blau Lajos: Rosenthal Salamon és Euchel Izsák három levele. Dr. Patai József: Oxford kincseiből. Dr. Goldberger Izidor: Javítások és észrevételek az „Ozar Jisrael“ c. héber Encyclopediához. Könyvismertetések: 1. Misna-Konkordancia. 2. Eisenstein I. D.: Ócar Midrásimja. 3. Davidson Machzor Jannaja. 4. Poznanski S. Zéker Caddikimje (Guttman Mihálytól). A folyóirat a zsidó tudomány összes ágait fogja szolgálni, különös gondot fog fordítani a Geniza-töredékek publikációjára. A külföld örvendetes érdeklődést mutat a folyóirat irányában, melynek folytán lehetségessé vált, hogy itthon felette olcsó árban legyen adható. Egész évre 120 korona, rabbiknak, tanároknak, tanítóknak 60 korona. Előfizetés csak egész évre fogadtatik el, mutatvány-számok nem küldetnek. Szerkesztők: Dr. Blau L., Dr. Guttman M. és Dr. Hevesi S. — Szerkesztőség és kiadóhivatal: Dr. Blau Lajos Budapest, IV., Váci-utca 85, IV., hova minden küldemény címezendő.

Ótestamentumi Encyclopedia a művelt laikusok számára.

Dr. Singer Izidor, a Jewish Encyclopedia tervezője és megvalósítója, legujabban ismét nagyjelentőségű munkát fog létesíteni, melynek címe: *An Encyclopedia of the Old Testament for the Educated Layman*. Ez az öt, egyenként 640 lapot felölölő quart-kötet ábécé sorrendben fogja adni a héber kanonikus, valamint az apokrif és apokriptikus könyvek tartalmát. Oly lexikon lesz, amely a biblia szövegét is fogja tartalmazni közzérhető népszerű kommentárral együtt. Ebben a tekintetben különbözni fog más bibliai lexikonoktól, illetve ez lesz az egyik előnye. Ezen felül — és ez még fontosabb — adni fogja mindazt, amit a talmud (rabbinikus irodalom) a bibliáról és szerzőiről mond. Általában mindent, ami a bibliával kapcsolatban áll.

Fel fognak soroltatni a nagy bibliamagyarázók is és mindazok, akik a biblia szépségeiről jelentőset mondtak. Diszt fog

adni a nagy műnek 1500 illusztráció, melyek közt ott lesznek a leghíresebb művészek alkotásai. Több eszmét magunk is adtunk, melyeket a szerkesztőség talán el fog fogadni. *Dr. Singer* mint lexikális vezér már bevált és nincs kétség benne, hogy a szóbanforgó művet is a legjobban fogja megalkotni. Amerikában a zsidó irodalom újabban nagy lendületet vett, sőt Németországban is, hol egy „Zsidó Kézi Lexikon“ van készülöben. Magyarország sem fog elmaradni.

Rabbiválasztások. *Dr. Bernát* Miklós, pesti hittanár, Tapolcán, *Dr. Kálmán* Ödön, jászberényi rabbi, Köbányán, *Dr. Péner* Miklós, budai hittanár, Sümegen, *Wallenstein* Zoltán, a pesti rabbiképző intézet hallgatója, Komáromban, *Dr. Guttmann* Simon, pesti hittanár, Szentesen rabbivá, *Eisenberger* Géza, pesti hittanár, Szegeden segéd rabbivá és hittanárrá, *Dr. Nébel* Ábrahám, pesti hittanár, szintén Szegeden segéd rabbivá és hittanárrá lett megválasztva.

Dr. Blau Lajos a Hollandi Zsidó Tudományos Társulat meghívására és aegisze alatt Amsterdamban (az egyetem aulájában), Hágában és Groningenben két-két tudományos előadást tartott az aram és görög papyrusokról és a talmudról. Az amsterdami előadásnál jelen voltak a Rector magnificus, a főrabbi, egyetemi tanárok, keresztény papok, nagy és művelt közönség. Groningenben három egyetemi tanár, papok felekezeti különbség nélkül és szintén nagy közönség. Több napilap külön tudósítót küldött és részletes tudósítást közölt. A hágai felolvasásokról a Rotterdamsche Courant távirati bő tudósítást és bő kivonatot közölt. A felekezeti lapok közül az egyik kiadta a felolvasó arcképét és életrajzát is közölte. Az első eset volt, hogy külföldi tudóst meghívtak, amit a Társulat elnöke Seligmann Zsigmond nagyobb üdvözlő beszédében külön kiemelt.

Zunz-Stiftung. Die Zunz-Stiftung unterstützt nur diejenigen ungedruckten Arbeiten durch eine Beihilfe zu den Druckkosten, welche in philologisch-historischer Methode die Wissenschaft des Judentums fördern. Die Antragsbriefe sind in deutscher Sprache und begleitet von der ganzen Arbeit oder von einem für eine Beurteilung ausreichenden Teile nur im Monat April 1921 an die Adresse der Zunz-Stiftung, z. H. von Frl. Rothstein, Artilleriestr. 14 einzureichen. Direktor Oscar Wassermann, Vorsitzender. Geheimrat Dr. G. Minden, Schriftführer.